

Zdzisława Staszewska

SEMANTYCZNE PRZECZYNY WAHAŃ I ZMIAN
RODZAJU GRAMATYCZNEGO RZECZOWNIKÓW RODZIMYCH
W JĘZYKU POLSKIM¹

Przyczyny wahań i zmian rodzaju gramatycznego rzeczowników o rodzaju konwencjonalnym, zarówno rodzimych, jak i obcego pochodzenia, są natury bądź to (częściej) semantycznej, bądź też (rzadziej) formalnej (morfologicznej). Wśród rzeczowników rodzimych, których rodzaj gramatyczny ustalił się w oparciu o udział czynników formalnych należy wymienić, mające wyrazistą budowę, formy rodzaju nijakiego typu przestworze, które funkcjonowały w historii języka obocznie z dwurodzajowymi wyrazami typu przestworz. Także alternacje typu list, liść || liście rozstrzygnięte zostały zwykle na korzyść rzeczowników syngulatywnych w wielu wypadkach utworzonych wtórnie ze zdepluralizowanych kolektiwów. Rzeczowniki będące pierwszym członem alternacji jaw || jawa, karm || karma, zakończone pierwotnie nie spółgłoską wargową palatalną, zmieniły rodzaj z dawnego żeńskiego na męski w związku z zanikiem miękkości spółgłosek wargowych w pozycji wygłosowej².

¹ Artykuł ten stanowi fragment rozprawy doktorskiej pt. "Ustalanie się rodzaju gramatycznego wybranych rzeczowników w języku polskim". Wskazuje się w niej na czynniki mające wpływ na kształtowanie się rodzaju gramatycznego w języku polskim rzeczowników, w których zmiana rodzaju towarzyszy zmianie N sg. Przedmiot analizy stanowią wyrazy wykazujące w polszczyźnie historycznej wahania, jeśli chodzi o tę kategorię gramatyczną. Wahania i zmiany rodzaju gramatycznego spowodowane są bądź przez rodzaj naturalny, bądź przez czynniki natury semantycznej lub formalnej (morfologicznej).

² Por. szerzej na ten temat w moim artykule, Formalne przy-

Znacznie częściej jednak o rodzaju gramatycznym danego rzeczownika decydują czynniki semantyczne, a wśród nich najważniejsza rola przypada synonimom i wyrazom bliskoznacznym; względ na hiperonimy, antonimy czy dążność do unikania homonimów odgrywa tu znacznie mniejszą rolę. Przyczyny natury znaczeniowej wywierają wpływ na rodzaj gramatyczny zwłaszcza takich rzeczowników, które mają rodzinę wyrazów; o rodzaju gramatycznym rzeczowników pozbawionych rodziny wyrazów decydują względy formalne.

W artykule tym zagadnienie kategorii rodzaju gramatycznego rzeczowników rodzimych zostało omówione na przykładzie 67 par wyrazów, które wykazują wahania bądź zmiany rodzaju na gruncie języka polskiego w okresie czasu wyznaczonym przez materiał słownikowy: staropolskiego i Doroszewskiego.

W kręgu naszych zainteresowań pozostała ta grupa rzeczowników, w której zmianie rodzaju towarzyszy zmiana zakończenia w N sg. Chodzi tu o zmiany w obrębie rodzajów męskiego i żeńskiego, np. objaw || objawa, męskiego i nijakiego, np. cud || cudo oraz żeńskiego i nijakiego, np. chowanka || chowanko.

Sprawę przynależności rzeczowników do któregoś z trzech rodzajów rozpatruje się tu w związku ze zróżnicowaniem formalnym wyrazów, w oparciu o sufiksy związane z określonym wyrazem. Rodzaj gramatyczny jest więc tutaj traktowany w aspekcie morfologicznym. Chodzi o zjawiska z pogranicza fleksji i słowotwórstwa. Należy dodać, że materiał, na który składają się jedynie rzeczowniki pozpolicite³, stanowi literacka odmiana języka polskiego, tylko w sporadycznych wypadkach konfrontowana z polszczyzną mówioną. Pominięty został także materiał gwarowy.

czyny wahań i zmian rodzaju gramatycznego rzeczowników rodzimych w języku polskim, RKJ LTN 1980, t. XXVI.

³ W odniesieniu do nomina propria sprawa wahań rodzaju gramatycznego staje się osobnym problemem. Nazewnictwo, oprócz praw ogólnych, którym podlega język, posiada swoją specyfikę swoje odmiennie prawa, por. z tego zakresu prace H. W a s z k i s, Rodzaj gramatyczny niektórych nazw geograficznych w utworach J. U. Niemcewicz, [w:] Studia językoznawcze poświęcone Prof. Dr S. Rospondowi, Wrocław 1966, s. 161-163 oraz K. L. N a l i b o w a, Genus versus sexus. Professioni Titles, Working Titles and Surnames for women in Contemporary Standard Polish, Bern 1973 - praca o języku polskim napisana po angielsku i wydana na Zachodzie dotyczy wąskiego zagadnienia, jakim są nazwy formalnie r. męskiego, które mogą też oznaczać osoby o rodzaju naturalnym żeńskim (zasłużony pracownik Janina Nowak).

Rodzaj gramatyczny wyrazów rodzimych jest w większości przypadków odziedziczony z doby prasłowiańskiej. Dlatego uwzględnienie podstawy prasłowiańskiej jest tu nieodzowne⁴. Rzeczowniki wykazujące wahania pod względem rodzaju konfrontowano ze stanem w innych językach słowiańskich⁵. Należy jednak zaznaczyć, że nie podejmowano w tym zakresie szerzej zakrojonych badań historyczno-językowych.

Problem wahań i zmian rodzaju gramatycznego rzeczownika na gruncie ogólnosłowiańskim jest ogromnie interesujący, jednak, pełne jego opracowanie stanie się możliwe dopiero po dokładnym prześledzeniu tego zagadnienia w poszczególnych językach słowiańskich⁶.

Artykuł niniejszy poświęcony jest analizie rzeczowników, dla których można wskazać na semantyczne przyczyny wahań i zmian rodzaju gramatycznego. Na ustalenie się rodzaju gramatycznego rzeczowników tej grupy wpływają, oprócz czynników formalnych (głównie zakończenia w N sg), ich związki semantyczne z innymi

⁴ Nie zawsze jest to jednak możliwe, bo Słownik prasłowiański jest niekompletny, a inne słowniki etymologiczne często nie podają pierwotnej postaci wyrazu.

⁵ Podawane w nawiasach innosłowiańskie odmianki omawianych wyrazów cytowane są z następujących słowników: A. B r ü c k n e r, Słownik etymologiczny języka polskiego, Warszawa 1957; J. G e b a u e r, Słownik staroczeski, t. I-II, Praha 1970; S. H r i n c z e n k o, Słovar, ukraińskiej mowy, t. I-II, Kyjw 1907-1909; V. M a c h e k, Etymologický slovník jazyka českého a slovenského, Praha 1957; F. M i k l o s i c h, Etymologisches Wörterbuch der slavischen Sprachen, Wien 1886; A. M u k a, Słownik dolnosербскеje rěcy a jeje narěcow, t. I-III, Petrograd-Praha 1911-1928; F. S ł a w s k i, Słownik etymologiczny języka polskiego, Kraków 1952 i n.; Słownik prasłowiański pod red. F. S ł a w s k i e g o, t. I-III, Wrocław 1974-1979; I. I. S r i e z n i e w s k i j, Materiały dla słownika diewnienruszskogo jazyka, t. I-III, Moskwa 1958; M. V a s m e r, Russisches etymologisches Wörterbuch, t. I-III, Heidelberg 1953-1958.

⁶ Stan w języki bułgarskim zreferowała H. O r z e c h o w s k a, Wpływ niebałkańskich języków słowiańskich na ustalenie rodzaju gramatycznego niektórych rzeczowników w bułgarskim języku literackim, praca na VII Międzynarodowy Kongres Sławistów w Warszawie 1973, [w:] Z polskich studiów slawistycznych, seria 4, Językoznawstwo, Warszawa 1972, s. 254-272. W odniesieniu do języka polskiego i rosyjskiego problem ten porusza J. W a w r z y n c z y k, O rodzaju gramatycznym wybranej grupy rzeczowników polskich i rosyjskich, "Slavia Orientalis" 1976, nr 1, s. 73-86.

wyrazami: synonimami, antonimami, hiperonimami⁷, które wskazują tu drogę poszukiwań filologicznych przy wykorzystaniu dostępnych słowników.

Poddawany analizie materiał ułożony jest w poszczególnych podrozdziałach w porządku alfabetycznym.

I. Wzajemny wpływ synonimów i wyrazów bliskoznacznych

1. Bajor || bajora || bajoro 'błotnista kałuża, bagno'

Maskulinum bajor (w słownikach etymologicznych wskazuje się na związek tego wyrazu z * banior) źródła notują z XVIII i XIX w., por.: "Baba niosła szczenięta do bajoru" - SL z Potockiego; "[...] wracał z bajorów i kęp wilgotnych" - SD z Sienkiewicza.

Formę r. żeńskiego bajura (por. ukr. dial. bal'ura' z dysymilacją n w l) SD cytuje dwukrotnie z XIX w.: "Błoto po osie, widzę - bajura - z Gruszeckiej; "Na środku wsi w poprzek drogi wieczna bajura, niedostępna towarzysząca wiosek poleskich" - z Dzierzkowskiego. Por. bliskoznaczne f kałuża notowane od XV w.

Dla n bajoro egzemplifikację znajdujemy dopiero w SD; są to cztery cytaty z XIX i XX w., por.: "znał każde bajoro, gdzie zimowały ryby pod lodem" - z Wasilewskiej; "Było to czarne rozlane bajoro przechodzące niepostrzeżenie w bagniste łąki" - z Krzywickiej. Neutrum to wspierane jest przez tożsame pod względem rodzaju bliskoznaczne rzeczowniki bagno, błoto, jezioro, trzęsawisko, które przyczyniły się z pewnością do jego zwycięstwa.

2. Bróg || broga 'stóg siana lub zboża przykryty daszkiem'

Maskulinum brog (psł. * borgъ, stocz. XIV-XV w. brah ukr. oborih) notowane jest w słownikach języka polskiego z okresu

⁷ Wymienione tu przyczyny zmian rodzaju gramatycznego dla wybranych przykładów XVI-wiecznych podaje M. K a r p l u k, Semantyczne podstawy zmian rodzaju gramatycznego w polszczyźnie XVI w. [w:] Tekst i język. Problemy semantyczne 1974, s. 201-224.

XIV-XX w., por. "Do brogów ciągną wozy" - SD z Dobrowolskiego. Por. także notowane od staropolszczyzny bliskoznaczne m stóg, np. "stóg, kupa wielka siana na kształt brogu" (w definicji SL); "Widziałem dwie sterty pszenicy i dwa stogi siana" - SD ze Staszica.

Formę r. żeńskiego broga SL i SW podają bez egzemplifikacji. Być może na rodzaj tego rzeczownika oddziaływało znane już w XVIII w. bliskoznaczne f sterta; na związek znaczeniowy między tymi dwoma wyrazami wskazuje cytowany w SW s.v. sterta cytat z W. Potockiego: "Choć tego roku wszędzie sowitem sterty, nie tylko brogi nałożone żytem"; por. także w cytacie wyżej.

3. Brzuch || brzucho 'część tułowia człowieka i wyższych zwierząt'

Oboczność brzuch || brzucho (psł. *břucho, břuch stczes. břuch m a. břucho n, nczes. břich || břicho, dłuż. břuch || břucho, strus. brjuch || brjucho, ukr. dial. břucho) notują wszystkie słowniki z wyjątkiem Knapłusza, któremu znane jest tylko m. Forma brzucho cytowana w SS⁸ z "Biblii Zofii" ustępuje tu pod względem ilości użyć postaci męskiej. Podobnie w SXVI⁸ i w SL, który formę brzucho opatruje gwiazdką. W dalszych słownikach przy tej formie także widnieją kwalifikatory świadczące o jej powolnym ustępowaniu bądź ograniczaniu używalności⁹. Przyczyną tych zmian należy upatrywać we wpływie synonimii na ustalanie się rodzaju gramatycznego, bowiem, jak słusznie stwierdza M. Karpluk: "forma brzucho jest odziedziczona po ginącym synonimie trzewo"¹⁰. Rodzaj nijaki nie utrzymał się jednak, gdyż

⁸ Brzucho występuje tu zaledwie 7 razy wobec 252 cytatów dla m brzuch, podają za K a r p l u k, op. cit., s. 210, która z proporcji podanej w SXVI: brzucho 7, brzuch 403, odliczyła zapisy brzucha, brzuchem, brzuchu itp. jako nie informujące o rodzaju gramatycznym.

⁹ SD przypisuje ją językowi potocznemu, H. G a e r t n e r (Gramatyka współczesnego języka polskiego, Lwów 1938, s. 338-340) uważa za gwarową.

¹⁰ Por. czes. střevo, słowac. crevo, ros. czrievo, 'brzuch'. w pol. także w postaci fonetycznej strzewo (w SL z gwiazdką), w SD już tylko w postaci trzewia jako plurale tantum.

paralelnie używany, a od XVI w. przeważający żywot (w tym samym znaczeniu) był rodzaju męskiego, por. np. "Prosiła panna święta męczennika, żeby jej on brzuch zleczył; a on kładąc ręce na żywot jej zleczył ją" - SXVI ze Skargi¹¹. Tak więc rzeczownik brzuch zawdzięcza swój rodzaj gramatyczny synonimowi żywot, który jednak w późniejszym rozwoju leksykalnym pozostał przy archaicznym znaczeniu 'życie'.

Oprócz omówionych tu synonimów trzewo i żywot, które miały wpływ na oboczność brzuch || brzuch, nie bez znaczenia był tu także fakt, że jest ona rejestrowana także w innych językach słowiańskich.

4. Chowanka || chowanko 'miejsce, gdzie się chowa'

Femininum chowanka notowane z XIX i XX w., w zn. 'schowek' jedno użycie w N pl (w SD w tym znaczeniu z kwalifikatorem daw.) Por. bliskoznaczne f skrytka notowane od XVIII w., np. "[...] porobił różne chytne skrytki i schowanka" - SD z Andrzejewskiego. Obecnie podstawowym znaczeniem wyrazu chowanka jest 'dziecięca zabawa w chowanego', por. w SD: "Zaczęły się zabawy w chowankę" - z Hułki-Laskowskiego¹².

Formę r. nijakiego chowanko SW podaje bez egzemplifikacji.

5. Chrapot || chrapota 'chrypka, chrapanie'

Dla f chrapota SStp podaje jeden przykład: "Chrapotą raucedo" - z końca XV w., w SXVI także jeden cytat: "tedy z takowego zimna zbytniego przychodzi zemdleńie członków i żył Takież chrapota i przekaza mowy wielika" - z Krescencjusza. W nowszych słownikach brak egzemplifikacji. Wymieniony tu synonim przekaza 'przeszkoda', notowany od XV-XIX w., mógł stanowić oparcie dla f chrapota łac. raucitas f, por. także chrypka, w XVI w. jako chrapka, por. "Chrapka raucitas" - w SXVI z Mączyńskiego.

¹¹ W tym znaczeniu do XIX w., SD opatruje je kwalifikatorem daw. dziś gwar.

¹² SW notuje w tym znaczeniu formę schowany, -ego, por. "Liczne zakątki wabiły ich do schowanego" z Kosiakiewicza.

Forma r. męskiego chrapot (por. ros. chrapok 'dźwięk chrapania') notowana jest z XVIII i XIX w., por. "Śmiertelny chrapot brzmi w uszach jego" - SL z Przybylskiego. Pokrewne etymologicznie i semantycznie m chrap, notowane od XVI w. (por. "Raucitas - chrap"¹³ - SXVI z Calepinusa) i utrzymujące się jeszcze w XIX w. w tym znaczeniu, stanowiło oparcie dla formy r. męskiego chrapot.

6. Cud ||cudo 'zjawisko niezwykle, rzecz osobliwa'

Tylko w SStp pierwotne n cudo (psł. *čudo, G. čudese, głuź. čwódo, strus. čudo, ros. ukr. čudo, czas. čudo, čud m) zgodne pod względem rodzaju gramatycznego z łac. miraculum i monstrum, notowane od XIV w., nie alternuje z formą rodzaju męskiego cud. Pozostałe słowniki zaznaczają już wyraźnie rysującą się oboczność cudo ||cud. Wynika z tego, że powstanie m cud nastąpiło po roku 1500; pierwszy przykład pochodzi z "Historii Aleksandra" drukowanej w 1550 r.: "jemu cud, który widział (chodzi o węża z jaja ptasiego), ukazał" w oryginale łacińskim: monstrum, quid viderat, monstrabat"¹⁴. Zmiana rodzaju dokonała się pod wpływem synonimu dziw¹⁵, bowiem w staropolszczyźnie wyrazy cudo i dziw używane były wymiennie, np. "czekali cuda bożego [...] nie uźrzelili ni jednego dziwu"; wiele cud, wiele dziwów uczynił" - z "Rozmyślań przemyskich"; ono cudo gdy uźrzelili, wszyscy ludzie się zumieli, pytając, jeśliby kto był, aby im ten dziw wyłożył" - SXVI z Biernata z Lublina¹⁶.

Powstałe w ten sposób m cud funkcjonuje od XVI w. do chwili obecnej. W zn. 'rzecz osobliwa' utrzymuje się do dziś n cudo; SD notuje je w odniesieniu do niezwykle pięknych przedmiotów:

¹³ Także w zn. 'gniew', najczęściej w zwrocie: mieć chrap, por. "Bo i ludzie / i prawa chrap na łotry mają" - SXVI z Klonowica.

¹⁴ Podają za K a r p l u k, op. cit., s. 211.

¹⁵ W SXVI notowany jest 879 razy.

¹⁶ W scs, jak wskazuje K a r p l u k (op. cit., s. 212) na podstawie konfrontacji innośłowiańskich, zaszedł proces odwrotny: n čudo, čudese oddziaływało na rzeczownik div, który dzięki temu kilkakrotnie występuje tam w postaci obocznej divo, divene. Div - wo 'cud' w języku polskim uważane jest przez badaczy (por. H. B a s a j, J. S i a t k o w s k i, Przegląd wyrazów uważanych w li-

obrazu u Bałuckiego, kapelusza - u Dąbrowskiego, puderniczki - u Brezy. Rodzaj gramatyczny w przypadku omawianej grupy wyrazów jest obecnie jak gdyby sygnałem różnicy znaczeniowej.

7. Czerpaczek || czerpaczka 'naczynie służące do czerpania'

Femininum czerpaczka poświadcza Cn: SL i SW notują bez cytatu, w SD jedno użycie z XIX w.: "Stara podreptała ku stołowi z garnkiem w lewej ręce, z czerpaczką w prawej i rozpoczęła nalewanie od talerza ojca" - z Niedźwiedzkiego.

Dla formy r. męskiego czerpaczek SD podaje dwa użycia z XIX w.; por. "Stało zawsze w sieni wiadro ze świeżą wodą i czysty czerpaczek" - z Kraszewskiego.

Zacytowane wyżej przykłady mogłyby sugerować, że to, czy mówimy o m czerpaczek czy f czerpaczka zależy od rodzaju, kształtu naczynia służącego do czerpania: w pierwszym cytacie chodzi o łyżkę wazową, w drugim prawdopodobnie o garnuszek. Hipotezy tej nie należy jednak przeceniać, bo przecież dobór cytatów jest tu przypadkowy, a słowniki przy definiowaniu haseł nie wprowadzają takiego rozgraniczenia.

Z form podstawowych słowniki podają tylko m czerpak (po raz pierwszy u Cn), por. np. z XVIII w.: "Czerpak, naczynie drewniane, którym war czerpa się z kotła" - SL z J. Jakubowskiego¹⁷.

8. Dzień || dzienia || dzienie 'barć, ul'

Femininum dzienia i n dzienie znajdują poparcie w cytatach od XV do XIX w., por. np.: "Ul et dzienie" - SXVI z Calagiusa; "Ule takie mają mieć w sobie barć długą albo dzienia" - SL z Kąckiego.

Rzeczownik dzień zaklasyfikowany jest w haśle SD jako f, choć cytaty nie informują o jego rodzaju gramatycznym, np. "Wo-

¹⁷ W literaturze naukowej za bohemizmy, cz. III, RKJ ŁTN, 1966, t. 12, s. 75, za bohemizm semantyczny.

¹⁸ Por. także czerp (Cn s. v. kaszerz): "Czerp, kaszerz, okrągła na kiju, którą ryby ze skrzyni dobywają" - z Niedźwiedzkiego.

lno mi było [...] wszelkie drzewo dzieńić (dzień otwór w ulu)" - z Tygodnika Ilustrowanego.

Jak wskazują powyższe cytaty, rodzaj żeński rzeczowników dzenia i dzień jest wspierany przez bliskoznacznym rzeczownik barć notowany od XIV w., por. także dziura (XV w.), np. w szeregu: dzenie albo dziura w drzewie: "Dostaniesz ich [pustułek] włóczkiem w dzieniach albo dziurach w drzewie" - SXVI z Cygańskiego.

9. Glist|| glista 'Ascaris, robak, dżdżownica'

Femininum glista (≠ *glista) jest ogólnosłowiańskie, por. stczes. i nczas. hlista, dłuż., ros., sch. glista, głuż. hlista, ukr. hlysta. W języku polskim notowane od XV w. do chwili obecnej, wspierane przez bliskoznaczne f dżdżownica (od XVI w.), por. np. "Glista robak który sie w żołądku luckim zalęga, też których w ziemi pełno, dżdżowe glisty abo dżdżownice jako niektorzy zowią" - SXVI z Mączyńskiego; "Glisty, lumbrici, dżdżownice, robaki znajdujące się w ziemi" - SL z "Zoologii dla szkół narodowych"; "Z obyczajów kreta wniesć by można, że w świecie glist, pędraków, podjadków przepędza się czas równie dobrze jak w Puławach" - SD z Prusa.

Notowane obocznie w SWiL i SW m glist (egzemplifikacji brak) może być rezultatem wpływów języka czeskiego i rosyjskiego, które także znają ten wyraz w rodzaju męskim, por. ros. glist m i czas. hlist m, także stczes. hlist m, albo oddziaływania na gruncie polskim tożsamy pod względem rodzaju wyrazów bliskoznacznych: czerw ≠ *čřva (w staropolszczyźnie był to rzeczownik dwurodzajowy: męski i żeński, np. "czerw żytna" - SXVI za Mączyńskim), robak (od XIV w.), por. "Glisty/robaki w żywocie mam" - SXVI z Mączyńskiego i bliskoznaczne m pędrak od XVII w., np. "czerwle i pędracy" - SL z Zimorowica.

Prawdopodobnie odegrały tu rolę oba czynniki równocześnie, zarówno wpływ innych języków słowiańskich (choć fakt, że m glist zostało zanotowane dopiero w XIX w. osłabiałby wpływ języka czeskiego, ale z kolei mogło ono umknąć wcześniej uwadze słownikarzy) jak i oddziaływanie na gruncie polskim synonimicznych m robak, czerw.

10. Gruzeł || gruzła 'bryłka, grudka'

Femininum gruzła (por. dłuż. gruzła, dial. gruzła 'bryła') jest notowane od XV-XIX w., por. w szeregu twardość albo gruzła: "a gdy to przyłożysz na twardość albo na gruzłę tedy miękcy i ból uśmierza" - SXVI z Falimirza; "Gruzła soli, bryłka soli" - SL z Włodka. Bliskoznaczne f bryła także od XV w., np. u Cn: gruzła v. bryła; por. także znany w staropolszczyźnie rzeczownik twardość (w cytacie wyżej).

Pod hasłem gruzeł (por. ukr. XVIII w. gruzol 'gruczoł'), SL zapisuje jako gruzol (s. v. gruczoł), jest w SXVI i SL jedno użycie w A pl: "Mamkom się czasem mleko w gruczoły albo w gruzły zsiada" - z Marcina z Urzędowa¹⁸.

Jak widać z podanego cytatu, m gruzeł mogło powstać pod wpływem m gruczoł notowanego od staropolszczyzny, por. "A też ni miał [Jezukryst] gruczoła na garle" - SStp z "Rozmyślenia przemyskiego". Gruzeł miał bowiem (podobnie jak f gruzła) pierwotnie znaczenie zbieżne ze zn. m gruczoł 'zgrubienie, nabrzmiałość'. W wyniku rozwoju leksykalnego znaczenia tych dwóch wyrazów rozbiegły się, dla wyrazu gruzeł na plan pierwszy wysunęło się zn. 'bryła, grudka', por. np. "Robił placki nadzwyczaj smakowite, chociaż pełne gruzłów i plew" - SD z Wasilewskiej.

Podobne wahanie spotykamy także w głuź. hruzla || hruzel 'gruda, bryła'. W języku polskim ambiwalencja gruzeł || gruzła może się także wiązać z większą częstotliwością używania tych rzeczowników w liczbie mnogiej.

11. Kładek || kładka 'prowizoryczny mostek'

Femininum kładka (ros. kładka 'kładzenie, stawianie', ukr., brs. kładka 'kładka, układanie') notowane w polszczyźnie od XVIII-XX w., por. "Na strumieniu była położona kładka" - SL z J.S. Jabłonowskiego.

Formę r. męskiego kładek SL notuje za Trotzem, egzemplifika-

¹⁸ Użycie to nie informuje o rodzaju rzeczownika hasłowego, SXVI na podstawie tego samego cytatu (zamieszczonego także tylko s. v. gruczoł) ustala szereg; gruczoł albo gruzła.

o jej brak, podobnie jak w SW; m to mogło powstać pod wpływem synonimu mostek, który słowniki notują od XIV-XX w., por. "Przez mostki, kładki [...] pędził" - SD z Krasickiego; "Kra pod mostkiem się piętrzy, nocą zabierze kładkę" - SD z Lieberta. Synonimiczność tych dwóch form zaświadczona jest także w "Słowniku wyrazów bliskoznacznych" (red. S. Skorupka, Warszawa 1971).

12. Kruch|| krucha 'brała, okruch'

Maskulinum kruch (psł. *kruchъ 'część ułamana, kawał', stczes. od XV w. kruch m 'ts.', słowac. kruch 'gruda ziemi, kromka chleba', głuź. kruch 'kawałek', ros. kruch 'bryła, odłamek') notowane w SSStp z XV w.; późniejsze słowniki podają egzemplifikację dla tego wyrazu do XX w., np. "Kruch gładzzonej stali" - SL z Przybylskiego. Por. bliskoznaczne m kawał, kawałek, w XV w. jako kawalec, odłomek (SL), odłamek (SWiL), ułomek (SSStp).

Dla f krocha tylko SL podaje jedno użycie z XVII w. (w SWiL, SW bez cytatów): "Kruchy chleb z niebezpieczeństwem łamać przyszło bez rzezania, dla uronienia której krochy" - z Piminy.

Wydaje się, że formę żeńską tłumaczyć można wpływem ros. f krochá 'odrobina' (por. także słowac. krucha 'kawał rozżarzonego żelaza do kucia'), wskazuje na to także postać graficzna wyrazu. Por. oparte na tym samym rdzeniu f kruszyna (SL-SD), np. "[...] jak się żywisz? okruchami kruszykami" - SD z Wyspiańskiego oraz notowane od XV w. bliskoznaczne rzeczowniki drobina i odrobina.

13. Matolek|| matółka 'człowiek niedorozwinięty umysłowo'

Femininum matółka zanotowano po raz pierwszy u Mączyńskiego: "Lamia nocna jędrza, matółka, nocne straszidło, duch albo czarownica" w zn. 'duch domowy'; "Spectrum, matółka, fałszywe wyobrażenie na oczy łąjące, obłudą, od XVII w. zn. 'człowiek niedorozwinięty', por. u Cn: "matółka, parvus, deformis et stupidus homuncio" - tak do XVIII w. (SWiL zalicza formę matółka do rzeczowników współnorodzajowych: męskich i żeńskich). Od XIX w.

słowniki notują wyłącznie m matołek, które zgadza się pod względem rodzaju z bliskoznacznymi wyrazami bałwan od XV w.¹⁹, kretyn od XIX w. (fr. crétin), półgłówek od XVIII w., idiota od XVI w.²⁰, wariat od XVIII w., por. "Nikt nie winien rozumie się, bałwany, matołki" - SD z Rittnera.

Maskulinum matoł - zgr. od matołek - SD notuje z XX w.

14. Mąda|| mądo 'jądro męskie, testiculus'

Dla n mądo (ros. mudo, błg. mędo) SStp podaje użycie z II poł. XV w.: "Piga [...] bursa testiculorum moszna u mądu - przykład z końca XV w.

S. v. mąda SL podaje jedno użycie w A pl.: "Pobłądzą prędko w takim domu rządy, gdzie kiep powozi a w chomacie mądy" z W. Kochowskiego; w SW brak cytatów. Obie formy mąda i mądo notuje w "Polskim Słowniku Lekarskim" Fr. Giedroyć (ten sam cytat z Kochowskiego przytacza się tu jako jedyny), zaznaczając przy wyrazie mąda, że jest to forma liczby pojedynczej. Dalej w tekście odautorskim użyto tu formy mąda w A pl.: "Mięsień podnoszący mąda, mięsień utrzymujący mąda = musculus cremaster". Fakt ten sugeruje, że f mąda mogło powstać w wyniku depluralizacji formy liczby mnogiej mąda od n mądo.

Por. tożsamy pod względem rodzaju bliskoznacznym rzeczownik jądro: w SStp tylko w zn. 'nasiono, semen', w zn. 'męski gruczoł płciowy' po raz pierwszy u Mączyńskiego: "Coleus, padolek, jądro w mosznach męskich". Tak do chwili obecnej, użycia głównie w pluralis.

15. Mięsień|| mięśnia 'muskul'

Pod hasłem mięsień SD notuje sześć użyć (w SW bez cytatów) z XIX i XX w. w N, G i A pl. - w przypadkach tych, jak wiadomo, następuje neutralizacja opozycji rodzajowych. Rzeczownik mię-

¹⁹ Pierwotnie w zn. 'bóstwo pogańskie'.

²⁰ Pierwotnie w zn. 'laik, człowiek prosty'; w SXVI tylko jako m, w polszożyźnie nowszej także jako f.

sień zgadza się pod względem rodzaju z łac. odpowiednikiem musculus²¹, por. także pol. muskuł (notowany w SWiL, SW i SD), np. "Napinał mięśnie, aż kurtka trzeszczała" - SD z Zielińskiego oraz napinać napręzać mięsły, por. w SD s. v. muskuł.

Femininum mięśnia, które SW kwalifikuje jako mało używane a jednocześnie przestrzega przed jego używaniem, pozbawione jest w tym słowniku egzemplifikacji. F. Giedroyc ("Polski Słownik le-karski", Warszawa 1931) podaje także hasło mięśnia i umieszcza pod nim dwa cytaty z XIX w., których autorem jest okulista W. Szokalski: "Owa mięśnia [...] się kurczy"; "Lewa mięśnia krążkowa powiek drga prawie nieustannie". Fakt ten świadczy o tym, że f mięśnia nie jest tylko tworem papierowym, ale było w użyciu w XIX w. Pozostaje ono, być może, pod wpływem łac. f muscula²².

16. Miotła || miotło 'wiązka gałązek'

Femininum miotła (stczes. metla, błg. metla) notowane od XIV-XX w., por. "W życie znajdziesz miotłę" - SL z K. Opalińskiego w zn. bot. 'Agrostis spica, roślina z rodziny traw'; "Szła nad lasami jako komeclana miotła" - SD ze Słowackiego w zn. 'warkocz komety'; "Skropiła wodą deski podłogi, wzięła miotłę i zaczęła zmiatać" - SD z Wardasówny.

Dla formy r. nijakiego miotło SI notuje dwa użycia ze Staszica: "Król swoich ministrów miotło a swojego ludu tyran": "Rolnik jest miotłem żądzy, chciwości i dziwactw właściciela". Oparte na tym samym rdzeniu n pomiotło znane już Knapiuszowi, por. "Za pomiotło ja u niego, pociera mną kąty" - tak do XIX w., por. "Chmielnicki jest tylko pomiotłem rozhukanej kozaczyzny" - SD z Moraczewskiego, obecnie w zn. 'rodzaj miotły na długim kiju do czyszczenia pieca plekarskiego'.

²¹ Znaczenie 'mięsień' jest jedyne z czterech przenośnych znaczeń tego wyrazu; podstawowe, wynikające z jego struktury to 'myszka'.

²² Analogicznie zbudowane i podobnie brzmiące jak m musculus, choć różne co do znaczenia (dem. od musca) 'muszka'.

17. Naciast|| naciasta|| naciasto 'kwas, fermentum'

Notowaną u Cn żeńską formą naciasta powtarza za tym leksyko-
grafem SL, SW podaje za Trotzem.

Dla m naciast słowniki notują jedno użycie z XVI w.: "Kwas
albo naciast nic innego nie jest, jego ciasto [...] zagniłością
zakwaszone" - SL z Syreniusza. W wymienionym szeregu m naciast
występuje obok synonimu kwas, który mógł wpłynąć na jego rodzaj
gramatyczny. Rzeczownik kwas notowany w tym znaczeniu przez
wszystkie słowniki z XV-XIX w., por. "Ofiarować będą chleby przez
kwasu" - SStp z Biblii Zofii: "Kwas albo ciasto ukwaszone" -
SXVI z Falimirza: "[...] stał się podobny do biblijnego kwasu,
który niewiasta wzięwszy zaczęła nim trzy miarki maki" - SD z
Prusa.

Neutrum naciasto. tożsame pod względem rodzaju z rzeczowni-
kiem ciasto, :SWIL²³ podaje bez egzemplifikacji.

18. Nadra|| nadro 'zanadrze, pazucha'

Neutrum nadro (por. scs. nědro 'łono', ros. niedro 'ts.',
czes. nadro) notowane z XVI i XIX w. por. "Jam dała niewolnicę
moją do nadra twego" - SXVI z Budnego w zn. 'łono'; "Ręce za nad-
ra włożyć" - SXVI z Klonowica. Bliskoznaczne n łono (por. w cy-
tacie z XVI w.) notowane od XV w., np. "Umarł Łazarz i doniesion
jest od aniołów na łono Abrahamowe" - SXVI z Seklucjana.

Forma r. żeńskiego nadra jest, jak się wydaje, wynikiem de-
pluralizacji, por. u Cn, który notuje to hasło po raz pierwszy:
nadro/nadra v. zanadra (plurele), zanadrze (singulare); podobnie
u Gebauera, Słownik staroczesky: nadra, -der, plur. neutr. Póź-
niejsze słowniki podają egzemplifikację dla f nadra z XVIII i
XIX w., por. "Bierze pisma i chowa sobie za nadrę" - SL z "Tea-
tru Polskiego". We współczesnym języku obie formy nadra i nadro
należą do archaizmów, funkcjonuje obecnie oparte na tym samym
rdzeniu n zanadrze, powstałe od wyrażenia przyimkowego; por. tak-

²³ SW notuje naciasto tylko w charakterze przysłówka 'obfi-
cie', bujno, w nać (od przym. - naciasty 'mający bujną nać').

że, notowany w XVIII w., rzeczownik nadrze: "za nadrzem węża sam odżywił" - SL z J. S. Jabłonowskiego²⁴.

19. Nagniotek || nagniotka 'odcisk'

Maskulinum nagniotek (por. czes. nahnětek) notowane od XVIII do XX w., por. "Przyczyną nagniotków jest ucisk źle dobranego obuwia" - SD z J. Lenartowicza. Słowniki podają większość użyć w pl., podobnie w przypadku synonimicznych m odcisk i odgniotek (oba w SL-SD), por. "nie bał się odgniotków na dłoniach" - SD z miesięcznika "Twórczość"; "Ocierał łyzy dłonią pełną odcisków" - SD z Parnickiego.

Formę r. żeńskiego nagniotka SW podaje bez egzemplifikacji. Umieszczony przy niej kwalifikator praw²⁵ sugeruje, że może ona pozostawać pod względem ros. f mozól 'odcisk, nagniotek'.

20. Nasiek || nasieka 'kij z nacięciami'

W SStp s. v. nasiek a. nasieka zanotowano jedno użycie nie informujące o rodzaju rzeczownika hasłowego, w późniejszych słownikach cytaty od XVI do XIX w., por. "Siekierą i nasiekiem drzwi jego obalili" - SL z Leopoldy; "Pachołkowie [...] używani byli [...] do robienia nasieków" - SD z W. Smoleńskiego w zn. 'nacięcie, znak zrobiony na czym'²⁶.

Maskulinum to wspierają bliskoznaczne rzeczowniki tożsame pod względem rodzaju: kij (XVIII w.), por. z XVI w. w szeregu: laska albo kij: "tam zakazałem laski albo kija na obronę" - SXVI z Wujka; nasiekanie SL i SW podają jedno użycie z XVIII w.: "Już mię [...] nie zbeszta nikt, nie oprze nasiekańcem boki" - "Zabaw Przyjemnych i Pożytecznych" oraz topór notowany od staropol-

²⁴ Jedyne cytaty s. v. nadrze w SL i SW, inne słowniki nie notują tego wyrazu.

²⁵ Słownik gwar polskich J. Karłowicza, Kraków 1903, notuje tylko m nagniotek.

²⁶ W zn. 'kij z nacięciem' - brak cytatów, w SD - oba zn. z kwalifikatorem daw., podstawowym znaczeniem tego wyrazu jest obecnie techn. 'miot zębaty do rozbijania granitu, dłutka ostro zakończone'.

szczyzny, por. w przytoczonym wyżej szeregu siekiera i nasiek u Leoplity, który występuje paralelnie w postaci: siekiera i topór, por. w SL s. v. topór.

Femininum nasieka notowane od XVII do XIX w., por. "Zakazano, aby chłopci na targi z nasiekami z pałkami, z maczugami nie chodzili" - SL z Haura; "[...] szedł jegomość z nasieką w rękę" - SD z Pługa. Wydaje się, że rzeczownik ten pozostaje, jeśli chodzi o rodzaj gramatyczny, pod wpływem bliskoznacznych: laska (XIV w.), maczuga (XV w.), siekiera (XVI w.), por. w cytatach wyżej.

21. Nęta|| nęta 'przynęta, powab'

Femininum nęta notowane od XVI do XIX w., por. "Rozkosz, nęta od złego" - Cn; "W Polsce w XVI w. na nętę i wabiem chwymano sowy" - SD z W. Wójcickiego w zn. 'pożywienia kładzione dla przywabienia zwierzyny łownej' - w SD podstawowe znaczenie tego wyrazu. Por. żywe w XVII i XVIII w. bliskoznaczne f przyłuda (na synonimiczność tych form wskazują Cn i SL) oraz, oparte na tym samym rdzeniu co rzeczownik nęta, wyrazy ponęta (od XV w.) i przynęta (od XVIII w.) np. "Raz im tylko dać przynętę to zawsze przylatywać będą" - SL z "Teatru Polskiego".

Dla formy r. męskiego nęt jedno użycie z XVIII w.: "Skrytej zdrady nętem dał się oszukać" - SL z Przybylskiego. Por. bliskoznaczne m wab.

22. Objaw|| objawa 'przejaw, symptom'

Maskulinum objaw notowane od XVIII w. do chwili obecnej por. "przez objaw widziany" - SL z Przybylskiego: "[...] czekają bez męki objawu" - SD ze Słowackiego. Formę tę wspierają obecnie bliskoznaczne rzeczowniki; oparty na tym samym rdzeniu przejaw notowany od XIX w. (tylko w r. męskim) oraz obcy symptom (znany już w XVIII w., SD podaje m. in. z Zabłockiego), por. w następujących cytatach: "Každy objaw życia w tej górskiej pustyni bu-

z Sewera: "[...] nie było widać żadnych wyraźnych objawów chorobowych" - SD z Czeszki; "W zwyczajnej niedyspozycji żołądka [...] skłonny być upatrywać symptomy poważnej choroby" - SD z Kruczkowskiego.

Dla formy rodzaju żeńskiego objawa SL i SW notują jeden cytat z XVII w.: "Ty Kostko, w skryciu będąc przez objawę boską byłeś ludziom w jawi" - z Chodkiewicza w zn. 'objawienie'. Jest to być może neologizm tego autora, bodźcem do jego utworzenia mógł być, jak wynika z cytatu, żeński rodzaj rzeczownika rdzennego jaw f, jawa.

23. Obrzęd|| obrzęda 'ceremonia, obyczaj'

Masculinum obrzęd (por. także ros. obriad) notowane od XVI-XX w., por. "Polska [...] duchownych obrzędów nie zażywała" - SL z Kromera; "Poczekaj trochę, aby zgotowany był wszystek obrzęd" - SL z Lubomirskiego²⁷.

Forma r. żeńskiego obrzęda cytowana dwukrotnie z Chrościńskiego: "W lesie tym smutne stoją bałwaniska bez żadnej obrzędy, na kształt pniów"; "Orły te z hetmańskiej miały karnią swą obrzędy". Mamy tu prawdopodobnie do czynienia z indywidualizmem²⁸, do którego powstania mogło się przyczynić bliskoznaczne f obcego pochodzenia ceremonia (łac. caerimonia f lub caerimonium n 'uroczystość', por. także niem. Zeremonie f 'ts.') znane już w staropolszczyźnie i notowane w XVI w., m. in. w szeregu: ceremonie i obrzędy: "Luty też tego miesiąca takowe ceremonie a obrzędy z ogniem bywały" - SXVI z Mączyńskiego; "Ceremonie i obrzędy rozmaite około chwalenia [...] Bogów wymyślili" - SXVI ze Strykowskiego; por. także u Cn: "Obrzęd/Ceremonia".

²⁷ Formy różniące się samogłoską rdzenną występują w całej historii języka, SXVI na przykład notuje 73 użycia dla postaci obrzęd, 45 - obrzęd.

²⁸ Por. K. Siemkowska, Język W. S. Chrościńskiego, Wrocław 1974, s. 146.

24. Obrzyd|| obrzyda 'obrzydzenie'

Femininum obrzyda notowane z XVI i XVII w., por. "Parszywy członek nie miał obrzydę czyni ciału" - SL z Reja. Bliskoznacznym rzeczownikiem r. żeńskiego odraza znany jest z XVIII w., por. np. "Rzetelny człowiek brzydzi się z odrazą tak krzywdzącym podejrzeniem" - SL z "Gazety Narodowej".

Dla formy r. męskiego obrzyd SL i SW podają użycia z XVI w.: "A babożeń ten miły jako się obrzydu nie obawiał?" - z Gawlińskiego; "Snują się w mych oczach do obrzydu" - z Chrościńskiego.

Bliskoznaczne m wstręt notowane od XVI w. Współczesny język polski nie zna żadnej z omawianych tu form obrzyd|| obrzyda, w tym znaczeniu funkcjonują obecnie dwa rzeczowniki oparte na tym samym rdzeniu, znane także polszczyźnie historycznej: obrzydliwość (w XVI w. jako obrzydność: "W obrzydności mię niegdy mieli radni moi" - SL z Leopoldy) i obrzydzenie: "Prawa skrucza zamyka w sobie obrzydzenie grzechu" - SW ze Skargi.

25. Odłóg|| odłoga 'nie uprawiane pole'

Dla f odłoga w SStp jedno użycie: "Odłogą nowale" - z końca XV w., dalej jeszcze w XVI i XVII w., por. "Bóg daruje w dobroci swej, aby się odłoga stało tym, którzy nieprawości czynili" - SL z Leopoldy, w zn. 'przebaczenie'; "Tak lekce puścisz ludzkie języki w odłogę" - SW z A. Morsztyna.

Forma r. męskiego odłóg, notowana od XVI w. do chwili obecnej, wspierana przez tożsamy pod względem rodzaju rzeczownik ugór, por. "Odłóg jest, gdy się ugór przez jaki rok lub więcej nie przerabia" - SL z Kluka, por. także w zwrotach: ugorem leżeć, odłogiem leżeć. Por. także oparte na tym samym rdzeniu m: nałóg, połóg. Brak stabilizacji pod względem rodzaju wykazują także rzeczowniki przyłóg|| przyłoga, por. alternację 41.

26. Odpozew|| odpozwa praw. 'pozew nawzajem wydany'

Formę męską odpozew notuje po raz pierwszy SWiL, za którym powtarza ją SW jako oboczną do f odpozwa. Inne słowniki nie no-

tuż żadnej postaci, nie były one więc znane staropolszczyźnie, nie występują też we współczesnym języku polskim. Wymienione źródła XIX-wieczne notują m odpozew bez cytatów, s. v. odpozwa SW wymienia nazwisko Henryka Rzewuskiego (XIX w.) - egemplifikacji brak. Fakt ten sugeruje, że nie są to tylko twory papierowe, ale były faktycznie w użyciu w XIX w. Por. identyczny pod względem rodzaju wyraz pozew notowany od XVI w. np. "Pozew nadworny" - SL z Herburt; "Proces rozpoczyna wniesienie do sądu [...] skargi czyli pozu" - SD z Kutrzeby. Ostatni cytat wskazuje na bliskoźnaczność wyrazów m pozew i f skarga, które mogło też wpłynąć na rodzaj gramatyczny rzeczownika odpozwa.

27. Odrzut || odrzut 'odrzuć'

Maskulinum odrzut słowniki notują od XVIII do XX w., por. np. w zn. 'to, co zostało odrzucone': "Mąka pierwsza czyli odrzut" - SL ze Staszica; w zn. 'odrzuć czego z powrotem': "Po obronie bramki musi nastąpić odrzut, tj. odesłanie piłki z powrotem do gry" - SD z J. Weyssenhofa; w zn. 'energia kinetyczna powstała wskutek siły równoważącej działanie innej siły, ruch spowodowany tą energią'²⁹: "Lufa odskoczyła i zanim wróciła po odrzuć już buchnął niebieskawy dym" - SD z Żukrowskiego. Por. także inne formy prefiksalne r. męskiego: podrzut, przerzut a także m rdzenne rzut³⁰.

Formę r. żeńskiego odrzuć SL i SW notują tylko u Żebrowskiego w tłum. "Przeobrażeń Owidiuszowych" (I poł. XVII w.): "Ta ją odrzuć bardzo uraziła" w zn. 'odtrącenie, odepchnięcie'. Wyraz ten użyty w przekładzie powstał w wyniku tłumaczenia łacińskiego repulsa 'odepchnięcie' i stąd jego rodzaj żeński (odpowiednik łaciński repulsa notuje Linde).

²⁹ W SD jest to znaczenie podstawowe tego wyrazu.

³⁰ Oparte na tym samym rdzeniu f narzuć pozostaje, jeśli chodzi o rodzaj gramatyczny pod wpływem wyrazów bliskoźnacznych, serweta, kapa, np. "[...] śniłem sen w fałdaczn, pluszowej narzuć, okrywającej stół" - SD z Parandowskiego; "Stoły okrywano [...] kapami tkanymi w piękne wzory" - SD z M. Balińskiego.

28. Ogniópiór || ogniópióra || ogniópióro 'choroba skóry'

Femininum ogniópióra notuje po raz pierwszy Cn definiując je: 'słodki strup v. strupy', SW podaje bez przykładów.

Dla n ogniópióro nawiązującego pod względem rodzaju gramatycznego do drugiego członu złożenia użycia z XVII i XVIII w., por. "Ogniópióro, skłódki strup na głowie dziecinnej" - SL z Włodka.

SD zapisuje tylko m ogniópiór (w SW także w postaci ogniópiór), por. "Kąpiele dobrze zrobią Heniowi na ogniópiór" - z Sienkiewicza, Rzeczownik ten zgadza się pod względem rodzaju z bliskoznacznymi wyrazami: parch (od XV w.) oraz strup, por. z XVII i XVIII w.: "Obsypanie głowy świerzbawate, mokre [...] parchami zowią" - SL z Perzyny; "Kto parchy ma, włosy mu z głowy wypadają, a skóra brzydkimi strupami oblewa się" - SL z Perzyny; "Słodki strup najczęściej dzieciom się przytrafia" - jw. Por. także świerzb, np. "Świerzb, parch koński" - SL z "Hippiki". Te bliskoznaczne rzeczowniki r. męskiego zadecydowały, jak się wydaje, o tym, że z trzech alternujących ze sobą pod względem rodzaju form: ogniópiór, ogniópióra, ogniópióro język wybrał m.

29. Okruch || okrucza 'odłamek, resztką'

Dla m okrucz użycia od XVIII do XX w., por. "Wisiało na skale stare zamczysko albo raczej okrucz rozwalonego zamku" - SL z Ossolińskiego; "Dziesięć morgów a w tym łąki ani okrucza" - SD z Prusa. Por. bliskoznaczne rzeczowniki rodzaju męskiego odłamek, ułamek (oba po raz pierwszy w SWiL) oraz notowane od staropolszczyzny: kawał, kawałek, szczątek i ułomek, np. "Dawane im bywają okruczy tj. ułamki abo pokrajane sztuczki chleba" - SL z Piminy.

Femininum okrucza notowane z XIX w., por. "pożądał mój głód chociażby małeńskiej okruczy" - SD ze Słowackiego. Femininum to pozostaje, jeśli chodzi o rodzaj gramatyczny, pod wpływem bliskoznacznego rzeczownika odrobina notowanego od XV w. Por. także rzeczownik nowszy resztką, np. "Resztki sucharków lub chleba sypie wróblom na okno" - SD z Kraszewskiego.

W większości cytatów omawiane wyrazy występują w formach liczby mnogiej, być może z predylekcją do występowania w pluralis wiążę się ich brak stabilizacji pod względem rodzaju.

30. Omyłek || omyłka 'błąd'

Femininum omyłka notowane od XVI do XX w.: "[...] jaką tu szpetną omyłkę sprosny czart wziął" - SL z Reja. Oparte na tym samym rdzeniu f pomyłka słowniki notują od XVII w., por. "Insza jest pomyłka w literze" - SL ze Smotrzyckiego.

Dla formy r. męskiego omyłek brak w słownikach egzemplifikacji, podaje się ją tylko w hasłach. Wydaje się, że m to pozostaje, jeśli chodzi o rodzaj gramatyczny, pod wpływem synonimicznego rzeczownika błąd notowanego od staropolszczyzny, por. np. z XVI w. w szeregu: omyłka i błąd: "Wiele tym obyczajem [...] omyłek i błędów do pisma s. wlażło" - SXVI z Budnego; analogicznie u Mączyńskiego, por. także u Cn: omyłka v. błąd.

31. Opiek || opieka 'dbanie o kogo, troszczenie się'

Femininum opieka jest notowane od staropolszczyzny do chwili li obecnej, por. np. w związkach frazeologicznych: "Opieka czuła, macierzyńska, ojcowska, lekarska, społeczna; otoczyć opieką, powierzyć czyjejś opiece, brać pod opiekę, wymagać opieki". Por. także notowane od staropolszczyzny oparte na tym samym rdzeniu bliskoznaczne f piecza, w SD z kwalifikatorem książek.

Forma r. męskiego opiek jest poświadczona z XVI i XVII w., por. "Niech nad wami boży opiek będzie" - SL z Szymonowica. Rzeczownik ten mógł powstać jak się wydaje pod wpływem bliskoznacznego m dozór notowanego od XVI w., por. np. w szeregu: dozór i opieka: "Stanisław Starzecnowski [...] pisma i księgi jego na swój dozór i opiekę wziął" - SXVI z Sarzyńskiego. Por. także m nadzór.

32. Osęk || osęka 'bosak'

Dla f osęka znajdujemy użycia od XV do XX w.; w tekstach staropolskich jest ono synonimem łac. aculeus (dem. od acus, -us f i m 'igła, iglica do klucia i wbijania' - jak widać łaciński rzeczownik acus też był dwurodzajowy). W XVII w. używano tego rzeczownika także w zn. 'krzywe drzewo', a później także w zn. 'rodzaj żelaznych wideł do łowienia ryb', np. "Spuścił osękę do morza i kierował tak, aby dziwaczne zwierzę w kolce się zaplątało" - SD z Chłędowskiego.

Forma r. męskiego osęk jest późniejsza niż osęka. Słowniki notują ją od XVI do XX w., por. np. "Osękiem chwyci okręt nieprzyjacielski" - SL z Chrościńskiego. SD podaje tylko jeden cytat świadczący wyraźnie o rodzaju męskim rzeczownika hasłowego: "Kozak wyrębuje w łodzi tonię i zapuszczając w nią osęk zaczepia nim rybę" - z Gordona. Ze sposobu ustalenia w SD hasła w postaci osęk m rzadziej osęka f widać, że m osęk ma obecnie przewagę nad formą r. żeńskiego osęka. Przyczynił się do tego zapewne fakt, że jest ono wspierane dodatkowo synonimami r. męskiego: bosak (z niem. Bootshaken m) notowany już od XVI w., oraz hak (z niem. Haken m) 'zagięty pręt metalowy' notowany od staropolszczyzny, por. m. in. w szeregu: osęka abo hak u Modrzewskiego: "Každy gospodarz u domu swego/niech ma drabinę i osękę abo hak na długim drągu" - cytat z SXVI. Bliskoźnaczność tych dwóch wyrazów zaświadczona jest ponadto u Cn, który formę żeńską osęka zapisuje w następujący sposób: Osęka (vncus) vide hak. Wydaje się więc, że związek wyrazu osęk z ww. synonimami r. męskiego bosak, hak (głównie z tym drugim), a także względ na rzeczownik rdzenny sęk (por. czes. suk) notowany w polszczyźnie od XVI w., np. u Klonowica: "Jeśli szkuta uwiąznie na haku, Już tu sęk na cię flisie nieboraku", wyłącznie w rodzaju męskim (formy * sęka słowniki nie podają) spowodował, że m to zdobyło sobie prawo obywatelstwa w języku i obecnie zaczyna wypierać starszą i pierwotną postać osęka.

33. Ośrodek || ośrodka 'wewnętrzna część czego'

Femininum ośrodka (czes. střída, ros. srieda 'ośrodek') notowane od XVI w., por. "Ośrzódka w chlebie bywa niewypiekła - SL z Krescencjusza; "Blachę po każdym kupersztychu wybiciu zaraz trzeba śrzodkiem od chleba rżanego to jest ośrzodką chlebową wytrzeć" - SL z Haura. W wyniku rozwoju leksykalnego znaczenie tego wyrazu uległo zmianie; SD notuje tylko paleont. 'skamieniałość powstała na skutek wypełnienia osadem substancji mineralnej wnętrza skorupy małża, ślimaka itp. kiedy ciało miękkie ulegnie zgniciu' - egzemplifikacji brak.

Maskulinum ośrodek słowniki podają od XVII do XX w.: "Indycęta te żywią jajami siekanymi i ośrzodkiem chleba" - SL z Zonologii; "Gołębie [...] dąb cały okrążywszy [...] do spróchniałego wleciały ośrodka" - SD ze Słowackiego: "Ośrodek z przylepki wydłubawszy dała dziecku skórę" - SD z Szelburg-Zarembiny. Na ugruntowanie się formy rodzaju męskiego w języku wpłynęły zapewne następujące bliskoznaczne rzeczowniki: środek (notowany od staropolszczyzny), por. np. w SW s. v. środek m. in. środek chleba = ośrodek: "Zjadł sam środek chleba a skórę zostawił" - lokalizacji brak, por. także przytoczony już cytat z Haura oraz miękkisz, który Linde definiuje: 'ośrzódka chleba', por. także w następującym cytacie z XX w.: "Krajał chleb na kromki. Wyjadał miękkisz a skórę drobił na małe kawałeczki" - SD z Grabowskiego.

34. Pagór || pagóra 'wzniesienie'

Maskulinum pagór notowane od staropolszczyzny, np. "Vallium profunditas pagorow, padołow, przepaści, niskości, głębokości" - SSStp; "Kwirynałny pagór" - SL z Chodkiewicza. Por. także notowane od staropolszczyzny deminutywne m pagórek, także wzgórek oraz chełm (por. ches. chlum, ros. xołm) - znany w polszczyźnie w nazwach miejscowych - oraz tożsamy pod względem rodzaju wyraz o znaczeniu przeciwnym padół 'nizina' (por. w cytacie wyżej).

Dla formy r. żeńskiego pagóra SL i SW podają jedno użycie z

XVI w.: "Przykra pagóra" z Bielowskiego. Femininum to nawiązuje pod względem rodzaju do rzeczownika góra (psł. gora, scs. ros. dłuż. gora, czes. ukr. głuż. hora, błg. sch. gora) notowanego od XVI w., np. z XVI w. w szeregu: gora i pagórek: "Jedenastego dnia gory i wszyscy pagorki [...] w proch będą obrocony" - SXVI z Opecia.

35. Pieczar|| pieczara 'loch podziemny'

Femininum pieczara notowane w polszczyźnie od XVI-XX w., np. "Przywiodła zła sługa panią swą do jednej pieczary ciemnej" - SL z Górnickiego; "Są pieczary rozłożyste i bujne pod Kijowem jaskinie, bohaterów ruskich pogrzebami wstawione" - SL z Kromera; "Chrześcianie dawni ciała chowali w kryptach to jest, w dziurach podziemnych albo w pieczarach" - SL ze Skargi; "Pieczarami z Ruska zowią lochy przyrodzone ziemne" - SL z Otwinowskiego; "Cóż to za lochy, jakież to straszne pieczary" - SL z "Teatru Polskiego"; "Ojcowie pieczarscy, iż w pieczarach czyli lochach w górach za Kijowem pokopanych założyli sobie monastyr" - SL ze Stebelskiego.

Te liczne przytoczone tu użycia wskazują na bliskoznaczne rzeczowniki rodzaju żeńskiego: krypta (w XVIII w. także w postaci męskiej krypt), jaskinia, grota, także katakumba. Synonimiczne m loch, mogło stanowić, jak się wydaje, oparcie dla formy rodzaju męskiego pieczar, dla której SL i SW podają jedno użycie z XVII w.: "W tym głuchym pieczarze" - z W. Potockiego, SD notuje bez egzemplifikacji zaliczając do archaizmów.

36. Pierzch|| pierzcha 'szybka ucieczka'

Dla m pierzch słowniki notują użycia z XVIII i XIX w.: "Człek nigdy sam siebie odstąpić nie może żadną odmianą miejsca ni pierzchem w bezdroże" - SL z Przybylskiego; "Kiedy słońce złote dom obchodzi, to różne światła po tych komnat wierzchu szybują... niby na sionecznej łodzi, przy świegotaniu jaskółek i pierzchu białych gołębi" - SD ze Słowackiego. Por. także blisko-

znaczny rzeczownik r. męskiego uskok, np. "Wszystko żywym pierzcha uskokiem" - SD z Książnika.

Dla formy r. żeńskiego SL notuje jedno użycie z XVIII w., por. "Wie, że pierzchą ani walką nie uskoczy" - z Przybylskiego. Pozostaje ona, być może, pod wpływem synonimicznego f ucieczka notowanego od XVI w.

37. Podżóg || podżoga 'to co służy do podtrzymywania ognia'

Femininum podżoga notowane od XVI do XIX w., wspierane było przez synonimy r. żeńskiego: podnieta, przynęta i żagiew, por. np. "Ogień nie może być bez podżogi, tj. bez żagwi" - SL z Syksta; "Wybiorą z ofiary na podniętę ognia pańskiego łój: zapali go kapłen na ołtarzu ku podnięcie ognia" - SL z Leopoldy; "Najlepsza pierwszą zaraz podżogę i przynętę do gniewu odrzucać" - SL z Pilchowskiego.

Formę r. męskiego podżóg słowniki notują z XVIII i XIX w., por. "Kraj ten [...] był nieskończonym wojny podżogiem" - SL ze Staszica. Na rodzaj tego rzeczownika mogły wpłynąć, jak się wydaje, synonimy r. męskiego: podpał notowany już od XVI w., np. "Ogień bez podpału nie może być" - SL z Syksta, oraz knot (niem. Knoten 'węzeł') notowany od XV w.; na bliskoznaczność tych dwóch wyrazów wskazuje m. in. następujący cytat: "Używano rusznicy z podżogiem czyli knotem" - SD z Gembarzewskiego.

38. Półwysep || półwyspa 'wysunięta w morze część lądu'

Maskulinum półwysep notowane od XVIII do XX w., por. "Zaludnienie półwyspu Krymu" - SL z "Gazety Narodowej i Obcej". SW notuje także półostroń (por. ros. полуостров, czes. poloostrov) z kwalifikatorem mało używ. podając jedno użycie ze Słowackiego: "Znów do Krymskiego pójdę półostrowu".

Dla formy r. żeńskiego półwyspa użycia z XVIII i XIX w., np. "Półwyspa nazwana pospolicie Krymem" - SW z Naruszewicza. "Półwyspa Krymska" - SD z Szajnochy; "Hiszpania jest półwyspą" - SD z Lelewela. Nawiązuje ona pod względem rodzaju do rzeczownika wyspa.

39. Prątek|| prątka 'cienki niewielki pręt'

Maskulinum prątek notowane od XIV do XX w., por. "Ociec [...] czasem mu [dziecięciu] i prątkiem podsiecze" - SL z Reja³¹. Podstawowe m pręt notowane od XIV w.

Dla formy r. żeńskiego prątka jedno użycie z XVIII w.: "Otóż to ten jest jesion co go w małej prątce zaszczeplił wdzięczny Dąfnis wiekom ku pamiętce" - SD z Zabłockiego. Jak widać f prątka zostało tu użyte ze względów rymowych. Bliskoznaczne f różga notowane od XV w., por. w podobnych cytatach: "Złęknie się prętem uderzony" - SW z Leopoldy; "Bił ojciec różgą dziecię" - SD z Krasickiego. Por. także znane już w staropolszczyźnie f witka oraz notowany z XVI i XVII w. rzeczownik chabina, np. "Dziecko swawolne bojąc się chabiny gniewnemu ojcu czyni przeprosiny" - SL z Kochowskiego; "Chabiną uderzony" - SL z Leopoldy.

40. Przegub|| przeguba|| przegubie 'staw, skręt'

Dla n przegubie tylko SStp notuje jedno użycie informujące o rodzaju rzeczownika hasłowego, poz. "Chrzypłowa żyła [...] mediana gdzie przegubie" - z "Z rękopisów petersburskich".

Femininum przeguba poparte jednym cytatem z XVIII w.: "Przeguba w łokciu, flexura cubiti" - SL z Perzyny. We współczesnej polszczyźnie zwyciężyło m przegub notowane od XVI w., zgodne pod względem rodzaju z bliskoznacznym rzeczownikiem staw, por. "Jeśli koń nie zgina przegubu, ma uraz w tym stawie" - SL z Krescencjusza.

³¹ W SD w tym znaczeniu z kwalifikat. przestarz. dziś gw. [do XIX w.], bez kwalifikatorów SD notuje: 1. 'bakterie w kształcie pałeczek, pręcika': "[...] wtedy dopiero prątek gruźlicy uznano za zarazek powodujący tę chorobę" - z Leski; 2. 'jeden z typów pędów owoconośnych między pędem długim a krótkim': "Jabłoń owocuje [...] rzadko na pędach pośrednich (prątkach)". z Pomologii - jedyny cytat dla tego znaczenia w SD.

41. Przyłóg || przyłoga 'pole nie orane, odłóg'

Maskulinum przyłóg notowane od XVI-XIX w., por. "Szkapa [...] na pustym przyłogu się pasie" - SL z Klonowica; "Rola przyłogiem leżąca" - SW z Mączyńskiego. Nowsze słowniki notują s. v. przyłóg użycia w tych przypadkach, w których następuje neutralizacja opozycji rodzajowych. Por. bliskoznaczne m ugór.

Pod hasłem rodzaju żeńskiego przyłoga brak w SW egzemplifikacji.

Brak stabilizacji pod względem rodzaju wykazują także rzeczowniki odłóg || odłoga, por. alternację 25.

42. Schowanka || schowanko 'miejsce do chowania'

Dla f schowanka dwa użycia z XIX w., np. "[kałamarzyki] służą sknerom za schowanke [...] talarów" - SD z Chodźki. Por. tożsame pod względem rodzaju f: kryjówka i skrytka notowane od XVIII w., np.: "Zabierz klucze, do kryjówki wiedz". Pokaż, kędy talary rodzica" - SD z "Tygodnika Ilustrowanego"; "[...] porobił różne chytne skrytki i schowanka" - SD z Andrzejewskiego.

Neutrum schowanko poparte w SD czterema cytatami z XIX i XX w. (w SW brak przykładów), np. "Przez otwory źle zabitych desek wpadają do wnętrza schowanka promienie światła" - z Zapolskiej.

43. Siarniczek || siarniczka 'zapałka'

Dla m siarniczek słowniki notują trzy użycia z XIX w., por. "Skrzeszał, zapalił siarniczek" - SW z Korzona; Porównany do siarniczka, który minę ma zapalić" - SD ze Słowackiego. Podstawowe m siarnik notowane od XVIII w., w SD z kwalifikatorem daw., por. np. "O ścianę siarnik zapalił" - SD z Jeża.

Femininum siarniczka, notowane z XIX i XX w., pozostaje prawdopodobnie pod wpływem synonimicznego rzeczownika zapałka, który podaje po raz pierwszy SWiL, por. w następujących cytatach: "siarniczkę długo o portki tarł" - SD z Zegadłowicza; "pocierała zapałkę o pudełko" - SD z Wasilewskiej; "Dobył z kieszeni zapałkę, potarł o podłogę i zapalił świeczkę" - SD z Boguckiego.

44. Skwar|| skwara 'spiekota, upał'

Notowane w staropolszczyźnie do XVIII w. f skwara (por. np. "Słońce przypieczę skwarą ognistą" - SL z Twardowskiego) ustąpiło we współczesnej polszczyźnie m skwar notowanemu już od XVIII w., por. np. "Róża skwarem zwiędła" - SL z Zabłockiego. Na zmianę rodzaju wpłynęły, jak się wydaje, bliskoznaczne m: upał, żar. Por. w następujących kontekstach: "W mieście skwar panował doku-czliwy" - SD z Andrzejewskiego; "ŻPalilo słońce niezwykłym skwa-rem" - SD z Pola; "Był nieznośny upał, żar bił z nagrzaných ka-mieni" - SD z Żukrowskiego; "upał doskwiera już porządnie" - SD z Dyakowskiego; "natura wkoło mdleje w żarach skwarnych" - SD z Kromera.

Brak stabilizacji pod względem rodzaju wykazują również bli-skoznaczne rzeczowniki spiek|| spieka.

45. Spiek|| spieka 'sucha, upalna pogoda'

Femininum spieka notowane od XVI do XX w.: "Dla gorącości i spieki okrutnej [...] wiele rzek powysychało było" - SL z Krome-ra. Por. bliskoznaczne rzeczowniki gorącość (XV w. - por. w cy-tacie wyżej) i posucha: "Zupełne trzy miesiące spieką i posuchą srogą gorejąc do szczętu urodzaj spaliły" - SL z Kromera oraz oparty na tym samym rdzeniu co f spieka, wyraz spiekota notowa-ny od XVIII w. do chwili obecnej, np. "[...] szły kobiety z wiadrami mleka w upał, w spiekotę" - SD z Wasilewskiej.

Maskulinum spiek notowane z XIX w. pozostaje, jeśli chodzi o rodzaj gramatyczny, zapewne pod wpływem synonimicznych rze-czowników: upał, żar, por. s. v. skwar. SD opatruje ww. zna-czenie m spiek kwalifikatorem przestarz., obecnie wyraz ten fun-kcjonuje w zn. techn. 'bryła spieczonej rudy, zmieszanej z in-nymi składnikami przygotowana do dalszego przetwarzania', por. "W czasie prasowania, spiekania [...] następuje złączenie się proszku w silnie związany spiek" - SD z Rutkowskiego. W zn. 'upał' funkcjonuje współcześnie f spieka (częściej spiekota), rodzaj gramatyczny jest więc w przypadku omawianej pary wyrazów spiek|| spieka sygnałem różnicy znaczeniowej. Brak stabilizacji

pod względem rodzaju wykazują także bliskoznaczne rzeczowniki skwar || skwara, por. alternację 44.

46. Sutek || sutka 'brodawka sutkowa'

Maskulinum sutek notowane od XVI do XX w., por. "cycek pier-
si, sutek też niektórzy mówią do ssania" - SW z Mączyńskiego;
"Tkanę gruczołową sutka tworzy kilkanaście zrazów stożkowo wy-
dłużonych łączących się wierzchołkowo w brodawce sutkowej" - SD
z "Polskiego Tygodnika Lekarskiego". Bliskoznaczne m cycek notowa-
ne także od staropolszczyzny w zn. 'sutek zwierzęcia', w zn..
'pierś kobiety' w SD z kwalifikatorem posp.

We współczesnej polszczyźnie m skutek funkcjonuje obocznie z
formą rodzaju żeńskiego sutka zgodnego pod względem rodzaju z
bliskoznacznym f brodawka, por. "Dzieci daremnie usiłuje chwy-
cić sutkę" - SD z Gojawiczyńskiej; brodawka sutkowa albo pier-
sowa - por. s. v. brodawka w SD.

47. Szczerb || szczerba 'wyłom, luka'

Dla m szczerb słowniki notują użycie z XIX w., por. "Kto
więcej szczerbów na swym żelazie przywiezie" - SW z Syrokomli
Rodzaju męskiego są także bliskoznaczne rzeczowniki: odłamek,
wyłom, bp. "Patrząc na wyłomy, szczerby [...] opowiadali o hor-
dach barbarzyńców" - SD z Żeromskiego. We współczesnej polszczy-
źnie zwyciężyło f szczerba wspierane przez tożsame pod wzglę-
dem rodzaju rzeczowniki: dziura (SStp), luka (SXVI), wyrwa
(SXVI), także blizna (SStp), por. "Junak miał szczerbę od szar-
paka na łbie" - SD z Naruszewicza: "[...] można hak przerznąć w
brzeszczocie nie robiwszy szczerby" - SD z Mickiewicza; "[...] naprawiono każdą nową szczerbę lub dziurę w murze" - SD z Szaj-
nochy.

48. Trosk || troska 'frasunek, zmartwienie'

Femininum troska notowana od staropolszczyzny do chwili o-
becnej, por. np. "Troską słownikarza stają się przyzłe losy

materiału wyrazowego" - SD z Doroszewskiego, por. także troska o byt, o jutro, coś napawa kogo troską; przyczynić komu troski.

Dla formy r. męskiego trosk SL i SW podają jedno użycie z XVIII w., por. "Więcej trosku przy większym państwie się znajduje" - SL z J. S. Jabłonowskiego. Do powstania tego m mógł się przyczynić bliskoznacznym rzeczownik frasunek, por. u Cn: "Troska v. Frasunek oraz w następującym cytacie: "Kogo na wyższym stopniu szczęście posadziło, temu więcej frasunków i trosk przysporzyło" - SL z Naruszewicza.

49. Uchyb || uchyba 'błąd, pomyłka'

Maskulinum uchyb notowane w polszczyźnie historycznej w zn. 'błąd, pomyłka' jest obecnie terminem z dziedziny elektrotechniki, por. znaczenie tego wyrazu w SD: 'błąd w dokładności pomiaru polegający na różnicy między wynikiem otrzymanym a tym, który powinno by się otrzymać przy całkowitej dokładności przyrządu mierniczego (w odróżnieniu od błędu w zakresie ścisłości zwanego ogólnie błędem)'. Jak widać rzeczownik uchyb powstaje, jeśli chodzi o rodzaj gramatyczny, pod wpływem bliskoznacznego błąd. Będący podstawą derywacji czasownik uchybić znany jest staropolszczyźnie. Dla m uchyb brak egzemplifikacji w słownikach.

Dla formy r. żeńskiego uchyba słowniki notują jedno użycia z XVIII w., por. "Wino to bez uchyby pięć lat stare" - SL z "Monitora". Por. w identycznym wyrażeniu przyimkowym bez pochyby 'niewątpliwie, niechybnie' zbudowane na tym samym rdzeniu f pochyba, np. "bez pochyby bór zniszczyć by musiał" - SW ze Skrodzkiego. Por. także bliskoznaczne f pomyłka.

50. Warst || warstwa 'masa równoległa do podłoża'

Femininum warstwa notowane od XVI do XIX w., por. "Szychta w murowaniu, warstwa sadzonych cegieł" - SL z Magiera: "woda warstwami spada, a na każdej warście połyskują się blasku miesięcznego garście" - SD z Mickiewicza. Obecnie w postaci warstwa.

Formę rodzaju męskiego warst SW notuje za Trotzem: "Gonty w swoim warście rozłożone" - jedno użycie. Maskulinum to mogło pow-

stać pod wpływem bliskoznacznych rzeczowników: pokład, rząd, por. np. "W dolnych warstwach czyli pokładach jaskiń spotykano obok kości rozrzuconych w nieładzie, ślady pracy ludzkiej" - SW z Pawińskiego.

51. Wieczorynek || wieczorynka 'zabawa wieczorna'

Maskulinum wieczorynek notowane z XIX i XX w., por.: "zachowuje się zwyczaj słowiański wyprawiania kądzielnic i wieczoryneków gwarnych": "Wieczorynek - zabawa młodego i ojca u swatów przed zwiadami" - cytaty SW, lokalizacji brak.

Dla formy r. żeńskiego wieczorynka użycia z XIX w., por.: "Był poetą [...] niejedną wieczorynkę nowo skoncypowaną piosenką uraczył" - SD z Chodźki. Por. bliskoznaczne: wieczornica, zabawa, schadzka, doświtka, kądzielnica (w SW z kwalifikatorem gw.), np. "We dworze na wieczorynkach, zabawach, schadzkach o niczym innym nie mówiono" - SW z Kraszewskiego; "Podczas wielkiego postu nie chodzono na ulicę, ale za to były wieczornice i doświtki, na które w umówionym miejscu zbierała się młodzież" - SD z Padalicy; "[...] zapraszała na wieczorynki i doświtki" - SD z Kraszewskiego.

52. Wsyp || wsypa

'worek z tkaniny do którego wsypuje się pierze'

Dla m wsyp słowniki notują jedno użycie z XX w.: "W tobołach siedziało dziecko nakryte czerwonym wsypem" - SD z Rusinka. SD opatruje w ww. znaczeniu kwalifikatorem reg., być może forma ta pozostaje pod wpływem niem. Purpur m., por. znane także w tym znaczeniu m purpur, np. w języku mówionym Łodzi. Obecnie podstawowym znaczeniem m wsyp jest 'urządzenie do wsypywania materiałów sypkich', por. także zsyp znany już w XVIII w.

Forma r. żeńskiego wsypa z XIX i XX w., por. "Uszyjesz wsypę na poduszkę" - SD z Bogusławskiej. Por. notowane od XVII-XIX w. oparte na tym samym rdzeniu synonimiczne f naspa, np. "Śpi na słomianym bez naspy struzaku" - SL z "Monitora" oraz bliskoznaczny rzeczownik poszwa 'wierzchnie okrycie pierzyny' notowany od XV w.

53. Wysep || wyspa 'ziemia otoczona wodą'

Maskulinum wysep notowane od staropolszczyzny do XVIII w., por. "Ten wielki wysep, który dziś Anglią zowią, przedtem zwany był Brytanią" - SL ze Skargi. Rzeczownik ten pozostaje, jeśli chodzi o rodzaj gramatyczny, pod wpływem synonimu ostrów notowanego od XIII w., por. "Una cum insula ostrow dicta" - SSŁp z "Kodeksu dyplomatycznego Wielkopolski"³².

Forma r. żeńskiego wyspa (łac. insula f)³³ od XVI w. do chwili obecnej, por. "Okręt dążył do wyspy" - SD z Trembeckiego. Por. półwysep || półwyspa.

54. Zaduch || zaducha 'atmosfera duszna'

Maskulinum zaduch notowane od XVI do XX w., por. "Od mokradła szedł mdlący zaduch" - SD z Kowalskiej; "W izbie panował zaduch" - SD z Bartelskiego. Por. bliskoznaczne rzeczowniki rodzaju męskiego: odór, fetor, smród, np. "Powietrze w izbie było gęste, ciemne od dymu, przeniknięte szczyplącym smrodem machorki i mdłym odorem natłoczonych ciał" - SD z Kruczkowskiego.

Formę r. żeńskiego zaducha słowniki podają z XIX w., por. "Dla zaduchy, która przytłumiła powietrze [...] kazał się być wynieść pod lipy" - SD z Kaczkowskiego. Obecnie f zaducha funkcjonuje w gwarach.

55. Zalew || zalewa 'zalewanie, zalanie'

Maskulinum zalew notowane pierwotnie jako nazwa czynności, por. "brzegi morza poddały się nowym grożąc zalewem obwinionej ziemi" - SD z Karpińskiego, obecnie funkcjonuje w zn. 'zatoka morska', por. "Haf czyli odnoga morska, w którą wpada Niemen nazywa się dotąd Zalewem Kurońskim" - SL z Naruszewicza; "Oddzielo-

³² W SD z kwalifikat. przestarz. dziś książk. i gw., por. "Gonią za łanią [...] aż wpadli na ostrów goplański" z Berwińskiego, żywe w nazwach miejscowych.

³³ Czes. vyspa z polskiego.

ne [mierzejami] części zatok noszą nazwę zalewów (np. nad Bałtykiem - Zalew Wiślany, Kuroński i inne) albo lagun" - SD z Radlicz-Rühlowej.

Powyższe cytaty wskazują na bliskoznaczne rzeczowniki laguna (włos. laguna) i zatoka (por. "Wewnątrz każdego atolu znajduje się płytka zatoka zwana laguną wypełnioną wodą" - SD z Kongiela) znane już w XVIII w., które mogły się przyczynić do powstania f zalewa funkcjonującego obecnie w spoż. "roztwór służący do konserwowania", por. "Marynaty owocowe i warzywne są [...] utrwalone za pomocą ostrej zalewy octowej" - SD z "Kalendarza przemysłu spożywczego" (por. pierwotne znaczenie f zalewa w SL i SW). W przypadku omawianej pary wyrazów rodzaj gramatyczny jest więc obecnie sygnałem różnicy znaczeniowej.

56. Zlepek || zleпка 'coś zlepionego'

Maskulinum zlepek notowane od XVIII w., por. "Okrągłym ruchem walcował zlepek masła, jaj, mąki..." - SD z Rychlewskiego.

Dla formy r. żeńskiego zleпка tylko SD notuje jedno użycie z XIX w.: "Od kolebki, której ci nikt nie użyczy aż do ostatniej zleпки z desek, trumny, za wszystko syp złotem" - SD z Boguckiego. Femininum zleпка występuje tu w peryfrazie ostatnia zleпка z desek 'trumna' i zgadza się pod względem rodzaju z rzeczownikiem trumna.

57. Zmarszczek || zmarszczka 'fałda, załamek'

Maskulinum zmarszczek notowane od staropolszczyzny do XIX w., por. "Zmarszczka nie widać było na jej twarzy ani jednego" - SD z Rogosza; "Przestrzeń wody wygładziła się jak tafla, żaden zmarszczek nie fałdował jej powierzchni" - SD z Felińskiej.

Dla formy r. żeńskiego zmarszczka użycia z XIX i XX w., por. "Twarz miał pokrytą siecią starczych zmarszczek" - SD z S. Kowalewskiego; "Wielkie buty [...] w licznych fałdach i zmarszczkach wisiały na jego chudych goleniach" - SD z Żeromskiego. Por. także bliskoznaczne f bruzda, np. "Czoło jego sfałdowało się w głębokie bruzdy zmarszczków" - SD z Jeża.

Brak stabilizacji pod względem rodzaju wykazują także synonimy obcego pochodzenia: fałd || fałda, fałdek || fałdka.

II. Wahania i zmiany rodzaju spowodowane przez hiperonimy

58. Bedłek || bedłka bot.

'Fungi generaliter, gatunek grzybów blaszkowych'

Deminutivum bedłka zawdzięcza swój rodzaj rzeczownikowi podstawowemu bdła (por. czes. bedla), który w XV-XVIII w.³⁴ był ogólnym określeniem grzybów, por. "[...] często grzyby albo in-sze bedłki jada" - SXVI z Falimierza; "najmierniej [pożywaj] bedł/ /grzybów" - SXVI z Siennika; "grzyb, grzybek, bedłka, bdła - fungus m" - Cn. Z czasem nastąpiło ograniczenie nazwy bedłka do gorszego gatunku grzybów jadalnych i trujących³⁵, co doprowadziło do wyparcia tego wyrazu jako hiperonimu na korzyść grzyba. Proces ten zaznacza się już od XVII w., o czym świadczą następujące cytaty: "Dziękuję za bedłek, mamy doma dość rydzów" - Cn; "Trzeba znać rodzaj bedłek, kto chce grzyby zbierać" - SL z W. Potockiego.

Wyraz grzyb był w XVI i XVII w. synonimem bedłki i spowodował, jak się wydaje, zmianę jej rodzaju gramatycznego na męski. Maskulinum bedłek (w SW z kwalifikatorem mało używ.) zostało jednak z czasem wyparte przez wyraz bliskoznaczny grzyb, a bedłka pozostała w nie zmienionym od czasów staropolskich rodzaju gramatycznym, tylko jej znaczenie uległo zacieśnieniu, por. w SD 'Agaricus, grzyb z rodziny bedłkowatych'³⁶.

³⁴ F. S ł a w s k i (Słownik etymologiczny języka polskiego, Kraków 1952) ogranicza ten okres do XV-XVII w., por. s. v. bdła.

³⁵ Należą tu liczne gatunki tzw. grzybów blaszkowatych jak podaje B. B a r t n i c k a-D ą b k o w s k a, Polskie ludowe nazwy grzybów, Wrocław 1964.

³⁶ B a r t n i c k a-D ą b k o w s k a, op. cit., s. 26-27.

59. Białek || białko

'przezroczysta część jaja ptasiego:
część gałki ocznej otaczająca tęczówkę'

Maskulinum białek (psł. bělskŕ, dłuż. bělk, głuż. bělk,
 czes. bilek, stczes. bielek, ros. біелок) notowane od XV-XIX w.,
 por. "Zeszło bielmo z jego oczu jako miążdra z białku jajeczne-
 go" - SStp z "Biblii Zofii"; "Białek z jaja" - SD z Trembeckiego;
 "Okrąg jakby powieka szeroka rozsuwa się i w środku widać białek
 oka" - SD z Mickiewicza.

Jednak już SW daje pierwszeństwo formie r. nijakiego białko
 (czes. dial. biłko, słowac. bielko, błg. dial. bélko) opatru-
 jąc m białek kwalifikatorem staropolski i gwarowy), zanotowanej
 po raz pierwszy w SL, która dostosowawszy się pod względem ro-
 dzaju do rzeczownika nadrzędnego jajko (jako jego część składo-
 wa) funkcjonuje do chwili obecnej, por. "Począłem spijać świe-
 że, smaczne białko, które ciurkiem płynęło z olbrzymiego jaja" -
 SD z Leśmiana. Por. żółtek || żółtko.

60. Chabet || chabeta 'chudy koń'

Dla m chabet tylko SD notuje dwa użycia z XIX i XX w.: "Je-
 stem jak chabet dorożkarski" - z Krzywoszewskiego; "wózek zaprę-
 żony w chudego chabeta" - z Iwaszkiewicza.

Pod hasłem chabeta przeważają użycia w pl N i A chabety oraz
 I chabetami; tylko SD podaje jeden cytat zawierający wyraz ha-
 słowy w liczbie pojedynczej: "Na koniu marnej chabecie wjechał w
 oborę" - z Mortona. Jak widać z przytoczonych przykładów nace-
 chowanie emocjonalne nie wiąże się jedynie z rodzajem żeńskim
 jakby to sugerował umieszczony przy nim w SD kwalifikator lekcew.,
 ale z obiema postaciami obocznymi, gdyż wynika w tym przypadku ze
 znaczenia nie z formy.

Sławski (SE) podaje tylko formę żeńską i wiąże ją z ukr. cha-
beta 'szkapa' (od pierwotnego przymiotnika chabŕ 'zły, nędzny,
słaby', por. czes. chaby 'ts.'³⁷). Oddziaływanie polskiego syno-

³⁷ Wiązanie pochodzenia wyrazu chabeta z etymologią rzeczow-

nimu szkapa mogło także w tym czasie wchodzić w rachubę, trzeba jednak pamiętać, że rzeczownik ten w XVI i XVII w. był rodzaju męskiego (por. "Zły szkapa" - SL z A. Rysińskiego) następnie zmienił rodzaj na żeński (por. "Zła szkapa" - Trotz). ze względu na swoje samogłoskowe zakończenie (dodatkowo mogła wzmocnić proces czes. szkapa tylko r. żeńskiego), Maskulinum chabet koresponduje pod względem rodzaju z pojęciem nadrzędnym koń. Względ na ten hiperonim można chyba także podać jako przyczynę pierwotnego r. męskiego rzeczownika szkapa. Alternacja chabet || chabeta powstało więc, jak widać, na skutek nałożenia się wpływów; forma męska tej oboczności ukształtowała się pod wpływem pojęcia nadrzędnego koń, zaś f chabeta jest wynikiem oddziaływania synonimu r. żeńskiego szkapa.

61. Ptaszek || ptaszka 'dem. od ptak'

Maskulinum ptaszek notowane od staropolszczyzny do chwili obecnej, por. "Wynidzie z niego ptaszek nadobny" - SStp z "Rozmyślenia przemyskiego"; "Ptaszkiem słówko wyleci" - SL z Potockiego; "Ptaszek zbudzony nie śpiewa" - SD z Mickiewicza. Por. także rzeczownik podstawowy ptak, dawniej ptach (czes. pták, głuź. ptak, ukr. ros. brs. ptach/a) notowany od staropolszczyzny, np. "Dałemś wam [...] drzewo [...] aby było [...] wszelkiemu ptaku pod niebem" - SStp z "Biblii Zofii".

Formę rodzaju żeńskiego ptaszka słowniki podają z XIX i XX w., por. "myśliwy upatrzył ptaszkę" - SD z Pola; "Istna pawa! [...] istna ptaszka rajska" - SD z Jeża; "Znowu przypomniał sobie żurawie owe [...] - wolna ptaszka powiedział [...] - SD z Iwaszkiewicza. Wydaje się, że f ptaszka pozostaje pod wpływem ros. ptíca, ptaśka, ukr. ptycja, błg. sch. ptica.

nika kaban (ros. brs. kaban z tat. kaban 'dzik'), tak jak to robi SW, nie wydaje się przekonujące.

62. Ptakoryb || ptakoryba'Istota będąca na wpół ptakiem na wpół rybą'

Wahanie ptakoryb || ptakoryba notuje tylko SW. Pod hasłem rodzaju męskiego ptakoryb zgodnym pod względem rodzaju z pierwszym członem złożenia ptak brak egzemplifikacji. S. v. ptakoryba umieszczono w SW jedno użycie w A pl które nie informuje o rodzaju rzeczownika hasłowego.

Forma ptakoryba nawiązuje pod względem rodzaju do rzeczownika ryba. SW notuje także zestawienie bliźniacze ptak-ryba z jednym cytatem z Mickiewicza: "I cóż, znowu muszę nakształt ptaka-ryby trzymać się w powietrzu".

63. Żółtek || żółtko 'żółty środek jaja ptasiego'

Maskulinum żółtek (czes. Żloutek, ros. Желток) notowane od staropolszczyzny do XVIII w., por. "Weźmi kiele żółtkow z białki, zbij społem" - SL z Falimirza; "samym środku jaja, otoczony białkiem, jest żółtek wcale okrągły" - SL z Kluka; "[...] żółtek z jaja kurzego" - SD z Trembeckiego.

SW opatruje tę formę kwalifikatorem mało używ. dając w ten sposób pierwszeństwo n żółtko, które dostosowało się pod względem rodzaju do rzeczownika jajko i funkcjonuje do chwili obecnej, por. "Żółtko jaja świeżego [...] oddziela się z łatwością od białka" - SD z "Technologii gastronomicznej". Por. białek || białko.

III. Wahania i zmiany rodzaju spowodowane przez antonimy64. Osnow || osnowa 'nici biegnące wzdłuż tkaniny'

Forma r. żeńskiego osnowa (por. scs. osnowa, ros.,, czes., słowac., big., osnowa) w materiale polskim jest notowana od XV do XX w., por. np. "Nie z jednej przędzy bywa osnowa i wątek, ale z lepszej osnowa" - SL z S. Petrycego; Postawa albo osnowa u tkacza - SL z Magiera. Synonim r. żeńskiego dla rzeczownika

osnowa jest wyraz postawa; wskazują na to obok podanego wyżej cytatu z Magiera jeszcze dwa następujące przykłady: "Jemu po-stawy, mnie dostanie wątku" - SL z Chrościńskiego oraz: "Wątkiem zowią nici z kłębka na cewkę zwite, które przerzucając z tej strony przez podłużną przędzę mieszają postawę z tym wątkiem" - SL z Pilchowskiego. Na podstawie przytoczonego materiału widać oprócz synonimii wyrazów: postawa i osnowa także przeciwstawność: f: postawa i osnowa są antonimami formy r. męskiego wątek (por. ros. utok, czes. útek). Jako antonimy różnią się, jak widać i pod względem rodzaju (różnica semantyczna jest także widoczna).

Dla m osnow słowniki notują dwa użycia: "Już jest dekret ferowany, By tu mój osnow życia był zerwany" - z Kochowskiego - cytata SL i SD oraz: "osnow życia jego był zerwany" - z Trotza - cytata SW. Maskulinum osnow w ww. przykładach użyte jest w znaczeniu przenośnym i znaczy tyle co 'bieg, ciąg, tok a także wątek'. Użycia wyrazu wątek w tym kontekście znane są w historii języka polskiego, por. np. z XVIII w.: "Kiedy się szczęścia wątek raz zerwie" - SL z Ossolińskiego oraz: "Haniebną ucieczką życie, którego wątek wkrótce lada choroba przetnie" - SL z Pilchowskiego.

Jak widać, w tym przypadku rzeczownik wątek pełni wspólnie z innymi wyrazami r. męskiego rolę wyrazu bliskoznacznego (a nie antonimu jak poprzednio) w stosunku do m osnow, podtrzymując w XVIII w. rodzaj męski tego wyrazu. Współczesnej polszczyźnie wyraz osnow nie jest jednak znany, funkcjonuje w niej tylko forma r. żeńskiego osnowa.

65. Pkieł || piekło

'miejsce pobytu dusz skazanych na potępienie'³⁸

Maskulinum pkieł (rekonstruowane jako *pkɛłɔ) notowane w staropolszczyźnie m. in. z "Kazań Gnieźnieńskich": "To iste wesele jest ci ono było pkieł rozbiło" i "Psałterza Floriańskiego":

³⁸ Znaczenie to jest w języku polskim bohemizmem, por. B a s a j, S i a t k o w s k i, Przegląd..., cz. IX, SFPiS 1972, nr 11, s. 40; pierwotnie wyraz ten funkcjonował w zn. 'smoła', por. cytowane kilkakrotnie przez Sriezniewskiego w szeregu "po-mazu smołaju i pkłome".

"Obroцени bądźcie grzeszni we pkieł bo pkieł nie będzie chwalić ciebie".

Forma piekło zapisana jest w staropolszczyźnie dopiero od II poł. XV w., por. "Dusza [...] widzi niebo zatworzone widzi piekło otworzone" - ze "Skargi umierającego": "Piekło, mieszkanie dla złych duchów zgotowane" - SL z Przybylskiego; por. także w wyrażeniu dantejskie piekło oraz w zwrotach: pójść, skoczyć za kim (czym) w piekło.

Neutrum to podobnie jak w polskim i czeskim (peklo) występuje także w ukraińskim i bułgarskim. Przyjmuje się, że zmiana rodzaju dokonała się pod wpływem rzeczownika niebo przeciwstawnego co do znaczenia³⁹, wprawdzie zdaniem niektórych badaczy zmiana rodzaju w polszczyźnie może być wynikiem wpływu czeskiego⁴⁰ jednak stosunkowo późne pojawienie się u nas formy piekło i jej dość pokaźny zasięg na terenie słowiańskim wskazują raczej na równoległy, niezależny proces spowodowany przez ogólnosłowiański antonim niebo⁴¹.

66. Północ || północe 'środek nocy'

Femininum północ notowane od staropolszczyzny do chwili obecnej, por. "[...] do północy przyszło" - SL z Wargockiego; "Nigdy nie kładł się spać przed północą" - SD z Gomulickiego. Rzeczownik ten zgadza się pod względem rodzaju z wyrazem noc (por. scs. nošt f, czes. noc f, ros. noč f) notowanym od staropolszczyzny.

Formę r. nijakiego północe słowniki notują bez egzemplifikacji. Powstała ona, być może, pod wpływem antonimu południe notowanego już od XV w., por. np. "Ten dom [...] jest zbudowany

³⁹ Por. A. B r ü c k n e r, Dzieje..., s. 273: "pkieł przeszło wedle niebo w piekło". Inaczej W. Doroszewski (Monografie słowotwórcze II, Formacje z podstawowym - $\emptyset$ - w części sufiksальной, PF 1929, nr 14, s. 45), który zmianę rodzaju gramatycznego rzeczownika pkieł próbuje tłumaczyć "czynnikami analogii deklinacyjnej" oraz "adideacją do piec, piek".

⁴⁰ Por. B a s a j, S i a t k o w s k i, Przegląd..., cz. IX, SFPIS 11, 1972, s. 40.

⁴¹ Por. K a r p l u k, op. cit., s. 215.

idiotycznie: Korytarz na południe, pokoje na północ" - SD z Boguszewskiej.

67. Szczypt || szczypta 'mała ilość czego'

Femininum szczypta (także w postaci szczyпка) notowane od XVI do XX w., por. "Rozdawał im hojnie, nie szczyptą, ale całą garścią" - SL z Górnickiego. "[...] my szczypty cudzego / A diabeł pełną garścią nachyta naszego" - SL z Reja; "Oziminę garścią, jare zboże szczyptą siać trzeba" - SL z Haura.

Wymienione wyżej cytaty z XVI i XVII w. wskazują na przeciwstawność wyrazów: szczypta i garść notowanego od XV w. Bliskoznaczne rzeczowniki rodzaju żeńskiego cząstka, odrobina, troszka notowane od staropolszczyzny, por. np. w szeregu: cząstka i odrobina z XVI w.: "[...] a każda cząstką jakąkolwiek i odrobinę szczęścia boskiego [...] miało" - SXVI ze Skargi. Dla formy rodzaju męskiego szczypt dwa użycia z XVI i XIX w., por. "Oni za dobra kościoła rzymskiego szczyptem a Tatarzy za [...] ich dobrą garścią" - SL z Wereszczyńskiego.

IV. Uwagi końcowe

Na podstawie analizy przedstawionego materiału, dotyczącego ustalenia się rodzaju gramatycznego wybranych rzeczowników rodzimych w języku polskim, należy stwierdzić, że rodzaj gramatyczny tych rzeczowników jest w zasadzie odziedziczony i ma. w większości przypadków uwarunkowania formalne, por. np. f glista ≤ *glista.

Wśród czynników semantycznych, decydujących o zakwalifikowaniu danego rzeczownika do określonego rodzaju gramatycznego, wymienić należy hiperonimy i antonimy (ich udział widoczny jest w 10,1% analizowanych form), zaś pozostałą grupę stanowią takie przykłady, gdzie na ustalenie się rodzaju gramatycznego danego rzeczownika wpłynęły synonimy i wyrazy bliskoznaczne, które albo wspierają formę odziedziczoną z epoki praskłowiańskiej, albo przyczyniają się do powstania nowej, por. np. wahania osęk || osęka, odpozew || odpozwa, cud || cudo, brzuch || brzucho.

W przypadku ostatniej oboczności oprócz synonimów trzewo i żywot, które miały wpływ na jej ustalanie się, nie bez znaczenia był także fakt, że jest ona znana także w innych językach słowiańskich. Oczywiście czynnika tego nie należy przeceniać, bo poczucie rodzaju, jaki dany wyraz lub jego odpowiednik ma w języku obcym, nie zawsze jest uświadamiane przez użytkowników języka. Dlatego czynnikiem obcojęzycznym, które niewątpliwie wywierają wpływ na rodzaj gramatyczny rzeczowników, przypisywać należy mniejszą rolę niż elementom oddziałującym w tym względzie w badanym języku.

Spśród dwóch lub trzech alternujących ze sobą pod względem rodzaju form zwycięża, w wyniku dającej się zauważyć w języku tendencji do likwidowania obfitości form wielorodzajowych, zwykle ta odmianka, która ma bliskoznaczny, tożsamy pod względem rodzaju, odpowiednik. Warto zwrócić uwagę na dość częste przypadki, w których nie można podać jednoznacznej przyczyny wahań bądź zmian rodzaju gramatycznego, w których podyktowane są one wpływem kilku czynników, por. np. alternacje: odrzut||odrzuta, osęk||osęka. Maskulinum osęk zgadza się pod względem rodzaju z rzeczownikiem rdzennym sęk. Mamy tu zachowaną zgodność rodzaju gramatycznego podstawy derywacyjnej z wyrazem derywowanym. W tego typu przypadkach rodzajowość jest zachowana niemal konsekwentnie zarówno w języku polskim, jak i innych językach słowiańskich⁴².

Wahanie prątek||prątka słowniki notują tylko w zn. 'mały pręt, różga' (takie przypadki, w którym ambiwalencja pod względem rodzaju dotyczy tylko jednego ze znaczeń, nie należą do rzadkości). Znaczenie to opatrzone jest w SD kwalifikatorem daw. dziś gw. Jednak w XVIII w., a więc w tym okresie, z którego pochodzi wahanie prątek||prątka, znaczenie to było znaczeniem podstawowym wyrazu prątek, inne powstały później, w wyniku rozwoju leksykalnego; obecnie wyraz ten funkcjonuje przede wszystkim jako nazwa bakterii w kształcie pręcika.

Godnym zauważenia jest fakt, że wyrazy będące w częstym u-

⁴² Jeden z wyjątków stanowią tu nazwy derywowane określające istoty niedorośle, np. žrěbce m - žrěbč n; przykłady pochodzą z pracy S. W a r c h o ł a, Z problematyki słowotwórstwa formacji ekspresywnych w starocerkiewnosłowiańskim, BPTJ 1971, nr 29, s. 155-173, który omawia tę problematykę nieco szerzej.

życiu w mniejszym stopniu ulegają wahaniom, alternacje typu trosk || troska, żółtek || żółtka stanowią 40% analizowanego materiału, pozostała część wahań występuje w warstwie słownictwa używanego rzadziej i niezbyt powszechnie.

Męskie odmianki analizowanych w niniejszym artykule alternacji powstały w wielu przypadkach drogą derywacji wstecznej, są formacjami postwerbalnymi (oboczności tego typu stanowią 36% analizowanego materiału). Są wśród nich nazwy czynności i nazwy wytworu.

Warto zwrócić uwagę, że spośród dawniejszych form obocznych typu: odrzut || odrzuta giną przede wszystkim te z -a (choć trafiają się i sytuacje odwrotne, np. opieka, troska). Dalej, że współcześnie rzeczowniki odczasownikowe tego typu tworzy się z reguły bez -a. Na występowanie dubletów rodzajowych wpływają więc, oprócz przyczyn natury semantycznej, także zmieniające się zwyczaje derywacyjne, a więc czynniki słowotwórcze⁴³, które odgrywają w tym wypadku ważniejszą rolę niż synonimy i wyrazy bliskoznaczne.

Nie wszystkie dublety rodzajowe zostały w polszczyźnie zredukowane. W takich przypadkach, w których wybór między dwiema alternującymi formami jeszcze się nie dokonał, dopuszcza się oboczność. Jednak wśród tego typu wahań, które zostają w języku, sporo jest takich, w których rodzaj jest sygnałem różnicy znaczeniowej, por. np. m zalew - 'zatoka morska', a f zalewa - 'roztwór służący do konserwowania'. Tego typu pary wyrazów, w których rodzaj jest sygnałem różnicy znaczeniowej, nie upoważniają jednak do widzenia w nim osobnego środka słowotwórczego.

V. Objasnienie skrótów

Słowniki

Cn - Thesaurus polono-latino-graecus G. Knapskiego, wyd. II, Kraków 1643.

⁴³ Por. na ten temat M. K u c a ł a, Rodzaj gramatyczny w historii polszczyzny, Wrocław 1978, s. 157.

- SXVI - Słownik polszczyzny XVI wieku, pod red. M. R. Mayenowej, t. I-XII, Wrocław 1966-1979.
- SD - Słownik języka polskiego, pod red. W. Doroszewskiego, t. I-X, Warszawa 1958-1968.
- SE - Słownik etymologiczny języka polskiego F. Sławskiego, Kraków 1952.
- SL - Słownik języka polskiego S. B. Lindego, Warszawa 1807-1814.
- SStp - Słownik staropolski, pod red. S. Urbańczyka, t. I-VII, Wrocław 1953-1976.
- SW - Słownik języka polskiego J. Karłowicza, A. Kryńskiego, W. Niedźwiedzkiego, t. I-VIII, Warszawa 1900-1927.
- Swil - Słownik języka polskiego, wyd. przez M. Orgelbranda, t. I-II, Wilno 1863.

Inne skróty

A - accusativus	nczes. - nowoczeski
a. - albo	niem. - niemiecki
błg. - bułgarski	paleont. - paleontologia
bot. - botaniczny	pl. - pluralis
brs. - białoruski	pol. - polski
czes. - czeski	por. - porównaj
dem. - deminutivum	posp. - pospolity
dial. - dialektalny	praw. - prawniczy
dłuż. - dolnołużycki	prow. - prowincjonalny
f - femininum	przestarz. - przestarzały
G - genetivus	psł. - praskowiański
głuż. - górnołużycki	r. - rodzaj
gw. - gwarowy	reg. - regionalny
I - instrumentalis	ros. - rosyjski
jw. - jak wyżej	sch. - serbochorwacki
książk. - książkowy	scs. - staro-cerkiewno-słowiański
lekcew. - lekceważący	sg. - singularis
łac. - łaciński	słowac. - słowacki
m - maskulinum	spoż. - spożywczy
N - nominativus	stczes. - staroczeski
n - neutrum	strus. - staroruski

s. v. - sub voce

tat. - tatarski

techn. - techniczny

ts. - to samo

ukr. - ukraiński

używ. - używany

v. - vide

włos. - włoski

zn. - znaczenie

zool. - zoologiczny

Instytut Filologii Polskiej
Uniwersytetu Łódzkiego

Zdzisława Staszewska

THE SEMANTIC REASONS OF FLUCTUATIONS AND CHANGES
IN GRAMMATICAL GENDER OF NATIVE NOUNS IN POLISH

The work is devoted to the analysis of nonouns which are characterized by semantic reasons of fluctuations and changes in grammatical gender. The problem has been discussed on the basis of 67 pairs of Polish words which are characterized by fluctuations and changes in gender in the period of time delimited by Old Polish Dictionary and Doroszewski's Dictionary. The work has analysed the words in which the change of gender is accompanied by the change of ending in Nominative Singular, e.g. cud || cudo, chowanka || chowanko, objaw objawa. The attachment of the noun to one of three genders is viewed in relation to the formal differentiation of the words: the grammatical gender is examined in morphological aspect - it is connected with the phenomena on the border line between inflexion and word-formation.

Apart from formal factors (especially endings in Nominative Singular) also semantic relationships with other words - synonyms, antonyms, hyperonyms have a considerable influence on the determination of the grammatical gender. In 10% of the analysed forms antonyms and hyperonyms had the influence on the determination of the gender. The remaining examples are such words that have been assigned gender on the basis of synonyms and synonymous words which either contribute to the formation of a new word, or support the form inherited from the proto-Slavonic Period.

Besides semantic factors derivational practice or word-formation have a considerable influence on the occurrence of gender duplicates.

